

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ  
ਤੇ  
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ



ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਉਂਤ-ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ  
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

# ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ



ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

© ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 500

---

ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਤੇ  
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ ।

## ਤਤਕਰਾ

	ਪੰਨਾ
1. ਭੂਮਿਕਾ	vii—ix
2. ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ	xi—xvi
3. ਜੀਵਨ	1 — 12
4. ਰਚਨਾ ਪਿਛੋਕੜ	13— 16
5. ਰਚਨਾਵਾਂ	17 — 45
6. ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੈਲੀ	46— 61
7. ਵਿਦਵਤਾ	62 — 98
8. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ	99— 100
9. ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ	101— 104



## ਵਿਭਾਗੀ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਦਿਆਂ ਹੀ, ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਾਕੀ ਸਾਧਾਰਨ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਤੱਵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਸਾਰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ/ਸਭਿਆਚਾਰ-ਖਜ਼ਾਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਲੱਗਣ ਆਦਿਕ ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਸਾਗਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਿਣ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਅਤੇ ਅਣਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛਾਪਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ/ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨਾ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਉਂਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਤੁਛ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬੋਜ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲੇਗਾ।

ਜਿਥੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੋਜ-ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਕੁਝ ਠੋਸ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਜ ਕਰਵਾਉਣੀ ਆਦਿ। ਅਸੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਮੈਨੇਜਰ ਸ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਇਆ।

ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ (ਪੰ)  
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ  
ਪਟਿਆਲਾ।

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ,  
ਡਾਇਰੈਕਟਰ





## ਭੂਮਿਕਾ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰੇਤਲੇ ਟਿੱਬਿਆਂ, ਘੱਟ ਉਪਜ ਤੇ ਸਿੱਧੜ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਅੱਧ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰੇਤ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਸਨ। ਇਸ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਸਨ। ਘੱਗਰ ਵੀ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕੇ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਿਆਸੀ ਭੂਮੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਖਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਉਪਜ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਟੁਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੇਣਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਦੇ ਡੇਰੇ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਆ ਟਿਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਸਾਹੁਕਤਾਵਲੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਭਾਗੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡੇਰਾ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪਿਆਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰੂੜੀਗਤ ਆ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਆਧੁਨਿਕ ਜੁਗ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਪਾਂ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਈਸਾਨਾ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ, ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਆਕਰਣ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵੈਦਗੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਦਿ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਪਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ੌਕ ਸਨ। ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਯਰੂਪ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਜੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਮਿਤ੍ਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਕਾਲਿਫ ਤੇ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ

ਰਚਨਾ 'ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼' ਵੇਖ ਕੇ ਉਪਜੀ। ਆਪ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪ ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭਣੀਆਂ ਚਾਹੀਆਂ ਪਰ ਇੱਕੜ ਦੁੱਕੜ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਛੁਟ ਅਤੇ ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੱਚ ਪੱਤਰ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ' ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਇਹ ਬੱਚ ਪੱਤਰ ਇਸੇ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਜੋ ਖੁਦ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬੋਜੀ ਹਨ, ਤਕੜੀ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲੀ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਗਈ ਹਾਂ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ, ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਾਤਹਿਤ ਆਦਿ ਸਭ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅੱਖਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', 'ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ', 'ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ', 'ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ', 'ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ', ਤੇ 'ਮਹਾਨਕੋਸ਼' ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। 'ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ', 'ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼', 'ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼', 'ਸਮਸਯਾ ਪੂਰਤੀ', ਤੇ 'ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੌਰਾਣ' ਲਈ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 'ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ' ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ' ਭੋਣੀ ਸਾਹਿਬ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। 'ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਤੇ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ' ਲਈ ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਤੀ। 'ਰਾਜ ਧਰਮ' ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਜਿਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ।

ਇਸ ਬੱਚ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਦਕਾ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸੁਘੜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਜ ਗੁਰੂ (ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਵੀ ਮੈਂ ਅਤਿ ਗਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਿਗੂਣੇ ਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁਣ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਆਪਣੇ ਸੁਚੱਜੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਸਹੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਸਕੇਗਾ।

ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ



## ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁਣ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਲਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕਾਫੀ ਲਹਿਰੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਰਪੂਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸ਼ੋਧ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਉੱਤਮ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਹਚੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਖਾ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਅਛੋਹ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਲ ਅਜੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਦਾ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ 'ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ' ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਖਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਹਥਲੀ ਰਚਨਾ "ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ" ਹੈ।

'ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ' ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ-ਦੋਖਿਆ ਸਨਾਤਨੀ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਵਰਗੇ ਮਾਨਣੀਯ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਕ ਸੈਲੀ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕਮਈ ਸੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੜੀ ਅੱਖ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਯਥਾ-ਲੋੜ ਅਤੇ ਯਥਾ-ਸੰਭਵ ਸੀਮਾ

ਤੀਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਪਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਿਧੀ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਖੇ ਏਨਾ ਸਮਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਇਕ ਅਜਹੀ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ, ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮਗ੍ਰੀ ਅਤਿ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਨੀਯ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਖੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰ. ਸਮਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਸੇਕ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਗਾਮੀ ਖੋਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਸਿਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਕੁਲ 8 ਪਰ ਮੁਲ 5 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਹਰ ਸੰਭਵ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੰਧ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਘੋੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਮਿਲੀ ਰਾਜ-ਪੱਦਵੀ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤ੍ਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਸਮਾ (1861 ਈ: ਤੋਂ 1938 ਈ: ਤਕ) ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾ ਸੀ... ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।" ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਖੇਪਤਾ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨੀਵੀਂ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ। ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਹਏ ਕਾਰਨ, ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਜਿੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਕਮੇਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਤੇ

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਰਥੇ ਆਏ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਵੰਨਗੀਆਂ, ਛੰਦ-ਅਲੰਕਾਰ, ਨਿਰੁਕਤ, ਅਰਥ ਭੇਦ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾਂ ਭਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। “ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਅਤੇ ਸੱਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੀ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”

ਤੀਜਾ ਕਾਡ਼ ਇਸ ਪਸਤਕ ਦੀ ਕੰਗਰੇਜ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ (1) ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ (2) ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ (3) ਅਣ-ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ—ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਉੱਤੇ ਯਰਪੁਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਰਲੱਖ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਿਆ, ਅਣ-ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਘੋਖਿਆ, ਅਣਗੋਲੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਗਰਦ ਝਾੜੀ, ਨਿਜੀ ਡਾਇਰੀਆਂ, ਯਾਚਾਸ਼ਤਾਂ, ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਬੋਧਿਕ ਤੇ ਤਰਕ-ਸੀਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤੀ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਡ਼ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੰਠਿਨ ਤੋਂ ਵਿਕ੍ਰਿਤ-ਬਧ ਮਿਹਨਤ ਦੀਰਘ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ। ਛੰਦ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਖਾਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਚੌਥੇ ਕਾਡ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਬਦਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਸਾਡੀ ਜਾਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਦੇਸੀ ਮੂਲ ਵਲ ਗਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਲਪਨਾ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ—ਨਿਰਾਸ਼ਯਕ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿਤ-ਸਾਧਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ” (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਪੰਨਾ 98)। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਕਾਡ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮਿੱਸ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਠੀਕ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਗੰਭੀਰ ਵਤੀਰੇ ਵਿਖੇ ਹਾਸ ਰਸ ਦੀਆਂ ਸਜੋਂ ਕਿਰਨਾਂ ਫੁੱਟਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਢ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਹੈ। ਏਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਆਖਿਆ, ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਗਰਾਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਲਗਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਦਾ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਉਗਾਹੀ ਭਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਸੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ', 'ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਕ-ਸੈਲੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਕੇ ਬੜਾ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਉਪਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਰਤੰਡ ਜਾਂ ਭੁਸ਼ਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲ ਸਰੋਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ, ਰਲਗੱਡ ਤੋਂ ਸੁਧ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ।

"ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤਦੇ ਬਲਕਿ ਸੱਤ ਜਾਂ ਤੱਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।"

ਇਉਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਬੜੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਮਸਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੋਧ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਿਥੇ 'ਅਸ਼ੋਕ' ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਹੈ ਉਥੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ, ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਵਿੱਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮਰਥ ਵਿਦਵਾਨਾਂ



ਦੇ ਇਕ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਸਰਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। 1954 ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਹੀ ਵਿਦਵਤਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਭਾਗ ਖਰਚ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ, ਨਾਭਾ ਪਤੀ ਨੇ 1917 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੂਰੀ ਵਿਚ 'ਕਿਨਕਰੇਗ' ਨਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ 81500 ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਾਭੇ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ 'ਵਿਰਜੇਸ ਭਵਨ' ਵਿਚ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦਾ ਕੰਮ 1912 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ 14 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਮਗਰੋਂ 1926 ਈ. ਵਿਚ ਇਸੇ 'ਵਿਰਜੇਸ ਭਵਨ' ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਰਧਾ ਅਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਅਸੰਕ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੀਬੀ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖੋਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

**ਹੁਣ ਲੇਖਿਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ :** ਬੀਬੀ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੜਿਆਲ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਸਵੱਦੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਜਗਰਾਉਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬੇ ਭਦੌੜ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਤੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਉਪਰੰਤ ਬਰਮਾ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਨਾ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਮਠਾੜੂ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਸ ਗਏ, ਜਿਥੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ, 1950 ਨੂੰ ਇਸ ਬੀਬੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ, ਮੰਟਰਿਕ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ, ਬੀ.ਏ. ਆਨਰਜ਼ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੋਮੈਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ 1969 ਵਿਚ ਅਤੇ 1971 ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ, ਗੋ. ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੱਥਲਾ ਸ਼ੋਧ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਠਿਨ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਲੀ, ਜ਼ਹੀਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਵੇਂ ਰੱਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ

ਦਾ ਇਹੀ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਬੀਬੀ ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਮਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸੋਧ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਘੜਿਆ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਪਾਦਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਅਨ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗੁਰਬਚਨ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਸ਼ੋਧ ਪੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕਠਨਾਈ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ, ਲੇਖਿਕਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਤਤਪਰ ਰੱਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਹੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਖੋਜ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ ਕੇ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਸੇਵਾਰਿਆ। ਚੰਗੀ ਕਿੱਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗਰਲਜ ਕਾਲਜ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲੈਕਚਰਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਈਮੈਰੀਟਸ,  
ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,  
ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਮਿਤੀ : ਮਾਰਚ 6, 1973

ਕਾਂਡ ਪਹਿਲਾ

## ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਨਾਭੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਚਮਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਏ ਹਨ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ।"<sup>1</sup>

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਜੱਗ ਦੇ ਮਥੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਪਿੰਗਲ, ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ, ਧਰਮ, ਤਰਕ, ਨਿਆਇ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੁਰੋਧਰ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨ ਮਹਾ ਮਾਨਵ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫ਼ਿਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ। "ਦਰ ਅਸਲ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਸੰਗਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਪਰਖਿਆ, ਪੜਤਾਲਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਬੂਲਣ ਯੋਗ ਦਸਿਆ।"<sup>2</sup> ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੰਥ ਰਤਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸਬਜ਼ ਬਨੇਰਾ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ 1861 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਖੀਬੀ ਹਰਿਕੰਠ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋਂ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਬਾ ਅਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਥੇ ਹੀ ਮਹੇਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ, ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਬੇਟੀ ਤੇਰੇ ਘਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਲੈਤਾਂ ਜਾਣਨਗੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਮੰਨਣਗੀਆਂ।"<sup>3</sup> ਇਹ

1. ਨੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਸਤਦਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਕਿਤਾਬ ਘਰ, ਜਲੰਧਰ: 1967, ਪੰਨਾ—33
2. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1965
3. ਇਹ ਗੱਲ ਖੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੂੰ 25-10-75 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਦੱਸੀ।

ਗੱਲ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਸ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਆਣਾ ਵਾਲੇ ਟੱਖਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਈ ਭੇਟਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੇ ਦੀ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਯਗਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਹੁੰਦਤੋਲਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਭਾਈ ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਹੇਰੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਕਾਨ੍ਹ ਕੌਰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੋਂ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਵਿਛੜ ਕੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਗਰਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਕ੍ਰਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਲਈ। ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨਗਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਾਗਨੀ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਬਚਪਨ ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪਿਆ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੀ ਹੈ।

ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਆਉ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਾਦਰ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਭੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਥਤਾ ਪਾਸੋਂ ਨਿਆਇ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁੱਗ ਕੋਲੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਭੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਹੇਤ ਗਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ, ਜੋ ਨਾਭੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰਯ ਸਨ ਸੰਗੀਤ ਭੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਮਹਾਕੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।

1. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ੋਕ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਅਜ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕ-ਮਾਲਾ, 1966; ਪੰਨਾ—7

ਇਥੇ ਹੀ ਖੱਸ ਨਹੀਂ 20 ਸਾਲ ਤੱਕ ਪਹੰਚਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉੱਪਜਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਆਰੰਭੀ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਬੜਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤ੍ਰੇਹ ਦਬਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਾ ਚੱਲਦੀ ਵੇਖ ਇਕ ਦਿਨ ਚੁਪਚਾਪ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਤੇ ਉਥੇ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲਗਨ ਭੀ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਇਤਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਦਵਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖੜੇ ਲੁੜੀਂਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਧੇ। ਆਪ ਨੇ ਭੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹਿੱਤ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਰਲਕੇ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਯਾਯ" ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਛਪ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। "ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ 'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ' 'ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ' ਤੇ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ' ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ।<sup>1</sup> ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਸੀ।"<sup>2</sup>

ਚੌਕ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਭੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉਤੇ 24 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਨੀ ਦਾ ਮੁਰਗਵਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਾਦੀ ਹੋਈ। ਦੁਰਭਾਗਵਸ ਇਸ ਪਤਨੀ ਦਾ ਭੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸਾਦੀ ਪਿੰਡ ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰਦਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਆਪ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਸਪੁੱਤਰ, ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਹਰੀ ਜੀ) ਦਾ ਸੁਤ ਜਨਮ ਸੰਨ 1892 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਸਾਹਿਬਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ

1. ਕਲਮ ਦ ਥਨੀ, ਪੰਨਾ 35.

2. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ 'ਭਾਈ ਜਥੇ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ', (ਭਾਗ 2), ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ 1962, ਪੰਨਾ—139

ਸਾਹਿਬ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। "ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਯੋਗ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"<sup>1</sup>

ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਣ ਛੱਤੀ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰ, ਸਿਟੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਨਹਿਰ ਨਾਸਮ, ਤੇ ਜਿਲਾ ਫੁਲ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1902 ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਕਰਨਲ ਡਨਲਪ ਸਮਿੱਥ ਪਾਸ ਵਕੀਲ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਝਗੜੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਪਰਗਣਾ ਪੱਥੋਵਾਲ ਅਤੇ ਦਹਿਦੂ ਇਲਾਕਿਆ (ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਜਖਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ) ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਮਸਾਲਿਆ ਨੂੰ ਖੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਆਪ ਦੀ ਨਿਪੁਣਤਾ ਵੇਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ, ਕਰਨਲ ਡਨਲਪ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿਚ 18 ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1905 ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

"I have always had a high regard for Sardar Kahan Singh Nabha. I have never met any official in any of the Phulkian States, who so faithfully served the interests of both, his chief and his State".<sup>2</sup>

ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਸਬੰਧੀ ਆਪ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵਲਾਇਤ ਗਏ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰੀ ਟਿੱਕਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ ਆਪ ਨਾਲ ਪੈਂਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰ ਕੀਤੀ। ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ ਪਰਤਣ ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਹੁਣ ਕੁਝ ਅਸੁਅਸਥ ਸਨ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਕਾਰਣ ਆਪ ਨੌਕਰੀਓਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸਕ ਉਪਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ<sup>3</sup>। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੌਂਕਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ

1. ਭਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖ, ਤਵਾਰੀਖ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਾਗ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ—34

ਅਤੇ

ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ, (ਤਵਾਰੀਖ ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਦੂਜਾ ਭਾਗ), ਦਰਬਾਰ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਬਾਗ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਪੰਨਾ—237

2. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ—14

3. S. Muna Lal Syngal, The Patriot Prince, Ved Parkash Puri, Doaba House, Jullundur, 1961, Page 49.

ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਮਾਇਕ ਐਂਕੜਾਂ ਭੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।<sup>1</sup>

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ, ਇਸ ਸੋਗਮਈ ਘਟਨਾ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦਿੱਲ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਨਾਤਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਜੋ ਕੁਝ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਕਾਰਣਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ ਹੋਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਡੂੰਘੇ ਮਿੱਤਰਾਂ (ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਖੱਪਾ ਪੈ ਗਿਆ<sup>2</sup>। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਅਜਨਭ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਮੁਕਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਫਿਰ ਆਪ ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਭੇ ਆ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਵਜੀਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੋਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਝਗੜੇ ਦੀ ਤੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 9 ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1923 ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਦੋਹਰਾਦਨ ਭੱਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਿਸਟਰ ਓਗਿਲਵੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ।

ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵਿਹਲਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ' ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਮਿ: ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ<sup>3</sup>। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ "ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ" ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਝਗੜਾ ਆ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਆਦਿ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਤ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪਰੀ ਪੂਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ' ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ<sup>4</sup>। ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਈ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ

1. ਸ਼ਰਦਾਰ, ਪੰਨਾ—37

2. M. Maculiffe. The Sikh Religion, S. Chand and Co. Ram Nagar, New Delhi, 1963, Foreword

3. The Sikh Religion, Foreword

4. ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਪੰਨਾ—38.

ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆਪ ਦੀ ਸਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਮੱਠੀ ਪੈਣ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸੋ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਆਪ ਪਾਸ ਵਿਹਲਾ ਸੀ, ਸਾਹਿੱਤ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਾ ਲਹੌਰ' ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ' ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ 'ਨਾਕਾ' ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਭੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾ ਚਲ ਸਕਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਹਈਸ ਨਦੇੜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਈ ਧਨ ਇਕੱਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਯੋਗ ਯਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਆਗੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ<sup>1</sup>। ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਨ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਕੀ ਹੋਈ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਖਿਦਮਤਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੰਨ 1932 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ 'ਪੰਥ ਰਤਨ' ਅਤੇ 'ਵਿਦਿਆ ਭਸਣ' ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।<sup>2</sup> ਨਿਸ਼ਚੇਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਮਾਣ ਦੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲਾ ਸੀ (5 ਫੁੱਟ 6 ਇੰਚ) ਹੇਠ ਗੋਰਾ ਅਤੇ ਨੇਣ ਨਕਸ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਨ। ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਖਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਸ ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਸੀ। ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਖੁਸ਼ ਰਖਦੇ। ਹਾਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੱਦ ਹੀ ਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਿਮਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭੰਗੀ ਦੀ ਵਰਦੀ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਸੀ. ਲਿਖਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾ ਖੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਬਧਾਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੋ ਆਪ ਮਿਊਨਿਸਪਲ-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇ ਹੋ?" ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਅਰੇ ਭਾਈ ਯੋ ਅਮ.ਸੀ. ਕੋ ਬਿਲ ਫਿਰ ਕਿਸ ਲੀਏ ਹੋ?"

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਸ ਰਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਾਸਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਵਾਕਿਆ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

1. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ—35

2. ਦਿਸ਼ਾਪਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ ਕਲਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਰਾ, ਪੰਨਾ—253



ਆਪ ਪਾਸ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੱਥੇ ਠਹਿਰੇ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਖਿਆ ਕਿ ਗੁਜਲਖਾਨਾ ਸਿਰਫ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇਗਲਪਾਣੀ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਗੁਜਲਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਭਾਈ, ਹਮ ਤੋਂ ਜੇਗਲ ਮੇਂ ਦੀ ਜੇਗਲਪਾਣੀ ਜਾਤੇ ਹੈ, ਗੁਜਲਖਾਨੇ ਮੇਂ, ਨਹੀਂ।" ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਹਾਥਾ ਸੁਆਮੀ" ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਦੇ 'ਅੰ' ਵਾਹ, ਕਯਾ 'ਕਾਹਨ' ਰਾਧਾ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ਨਹੀਂ ਬਾ?। ਉਹ ਸੁੱਤ ਪਿਆਰੇ, ਸਹਣੇ ਤੇ ਹਸਮੁਖ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਸਨ।<sup>1</sup> ਗਲਬਾਤ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਨ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬੋਲਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਸਰ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠਦੇ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੀ ਸੌਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਾਹ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੁੱਧ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਅੱਧ ਸੋਰ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਸੌਰ ਨੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਾਸਤ ਵੇਲੇ ਭੀ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਰਲ ਹੀ ਲੈਂਦੇ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ 11 ਵਜੇ ਹਲਕਾ ਦੁਪਹਿਰ-ਖਾਣਾ ਖਾਦੇ ਸਨ। ਖੁਬ ਚਿਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਮ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੌ ਜਾਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ। ਜਲਦੀ ਓਠਣਾ, ਆਪ ਦਾ ਨੇਮ ਸੀ।<sup>2</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਸਰਾਈ-ਪਸੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਲਹਿਦਾ ਚੁੱੜੀਆਂ ਦੇ ਸੋਝੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਜੇਗਲਪਾਣੀ ਜਾਣ ਲਈ, ਇਕ ਬਾਗਖਾਨੀ ਲਈ, ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ।<sup>3</sup>

ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਭੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸੌਕੀਨ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਖਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੋ ਕੁੱਝ "ਨਗਾਇਣ ਚੜਨ" ਧਨਵਾਈ ਸੀ ਉਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਗਰ ਕਿਆਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਹਰੇ ਹਰੇ ਲਹਿਲਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੁਲੇ ਖੇਤ ਸਨ

1. ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਮਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਗ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਤੋਢਿਆ ਨੂੰ 25 ਦਸੰਬਰ 1970 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇਖੇ ਵੱਸੀਆਂ।
2. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ "ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ" ਦੀ 7-10-70 ਨੂੰ ਇਕੀ ਦਿੱਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
3. ਸੁਮਿਤਾ ਹਨਤਮ ਕੌਰ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ।
4. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗ਼ਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਹਾਵਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਮੇਲ ਸੀ। ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਜਾਰਿਆ ਲਈ ਕਵੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਾਹ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਕੁਦਰਤੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਦੇ ਫਲ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਸਬਜੀਆਂ ਆਦਿ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਸਾਹਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ ਉਲਟ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬੜਾ ਮਿਥੁਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਪਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪ ਬੜੇ ਸੁਅੱਛ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਦੇ, ਜੇਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, (ਹਰੀ ਜੀ) ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅਰੋੜਾ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਅਤਿ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਦਾਸ ਦਹਜ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਕਦੇ ਵੀ ਫੌਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਬਣਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਯੋਗਪੀਠ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਜ ਗਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਭੀ ਚਰਖ ਵਾਗ ਮਜ਼ ਕਰਸੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਸੌਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੌਜ ਉੱਤੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਜ ਪਾਸ ਖੜੋ ਕੇ ਮਹਾਨ ਕੌਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬੈਠ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਕਿ ਬੇਟਿਆਂ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਹੀ ਜੇਮ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਅੱਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਔਖਿਆ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਸੀਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਰਈਸ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਸੇਜਸੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਭੀ ਬੜਾ ਸਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਸਮੀਰੀ ਸਿਲਕ ਪਾਓਂਦੇ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਛੱਬੀ ਦੀ ਮਲਮਲ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਬੜੀ ਸੁਫੀਆਨਾ ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਦੱਖ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਸਦਾ ਬੱਘੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਪਣਾਇਆ<sup>1</sup>। ਆਪਦੇ ਘਰ

1. ਚੌਥੇ, 'ਕੁਰਬਦਾਲਕਾਰ' ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਆਪ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਵਿਚ ਭੀ ਪੱਛਮੀ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਠਣ-ਕਮਰਾ, ਸੌਣ-ਕਮਰਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ-ਕਮਰਾ ਆਦਿ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਬਦੇਸੀ ਭੀ ਸਨ। ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੋਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਆਪਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਸੋ ਅਜਿਹਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੁਵਿਧਾ ਪੂਰਵਕ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੋਲਨ ਅਤੇ ਸਿਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਮਸੂਰੀ, ਕੋਇਟੋ, ਕਸਮੀਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੀ ਉਹ ਆਮ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਭੀ ਆਪ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੌਂਕੀਨ ਸਨ। ਯੋਰਪ, ਅਰਗਨੋਲੋਜ਼ੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਖੇ ਭਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੌੜੇਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਾਫ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਪ ਦਾ ਚਿਲ੍ਹੇ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸੀ। ਹਰ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰ ਮਿਲਦੀ। ਵਧੀਆ ਫਰਨੀਚਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੀ ਨਾਭੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕੋਠੀ 'ਵਿਜੇਸ਼ ਕਵਨ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਤਿਪਾਈਆਂ, ਸੋਜ, ਬੁਕ-ਸ਼ੈਲਫ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦੇ ਮੂਹੜੇ ਬੈਠਦੇ ਚਿਤਰ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮੱਦਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਦਿਆਂ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕੋਠੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਆਪਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਿ: ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਖਸ ਹੋ ਆਪਣੀ ਪਸ਼ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਆਪ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਪਰ ਮਿ: ਮੈਕਾਲਿਫ ਆਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸਿੱਪਤੀ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਸਪੁੱਤਰ) ਦੇ ਨਾ ਲੁਆ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਦੁਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦੀ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣੇ ਗਿਣਤਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋੜ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਸੰਯਕਤ

1. 'ਕੜਮ ਦੇ ਧਨੀ' ਖ਼ਿਤ ਪੰ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਪੰਨਾ 44

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਹਦੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿਆਂ ਘਰਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸਲੂਕ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰਿਕ ਉਚਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਰਸਕਰੀ ਜਬਾਨ ਅਤੇ ਨਰਮੇ ਵਾਲੇ ਸਭਾਉ ਕਾਰਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੰਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੋਇਆਂ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਹ ਸਾਧ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਭੁਲ੍ਹਾਪਣ ਪਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਲ ਪਲ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਟੌਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਟਣਕਦਾ ਹਾਸਾ ਕਈ ਉਦਾਸ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹਾਰਾਰਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਿਸਨ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ, ਇਸ ਡਲ ਡਲ ਪੈਂਦੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਛਲਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ 30 ਅਪਰੈਲ 1907 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਢੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੇਖੋ :

“ਆਜ ਤਕ ਜਿਤਨੇ ਪੈਟ ਮੈਂਨ ਦਖੇ ਹੀ ਵੇਹ ਇਨ ਕੇ ਪੈਟ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਮਾ ਜਾਤੇ ਹੋਂ ਜੱਸੇ ਹਸਤੀ ਕੇ ਬੋਹ ਮੈਂ ਸਕ ਸਮਾ ਜਾਤੇ ਹੋਂ। ਆਪ ਯਹ ਨਾ ਸਮਝੋਂ ਕਿ ਇਤਨੇ ਪੈਟ ਸਮਾ ਜਾਨੇ ਪਰ ਕੋਜਨ ਸਮਾਨੇ ਕੋ ਜਗਹ ਨਹੀਂ ਰਹਗੀ, ਆਜ ਨਹੀਂ—ਖਟਰਸ ਭੋਜਨ ਦਿਨ ਮੈਂ ਚਾਰ ਬਾਰ ਪੈਟ ਮੈਂ ਭਾਲਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਕੀ ਬਿਸਕਟ ਔਰ ਫਲ ਕੀ ਖਧਿਆ ਲਗੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈ ਔਰ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਮੁਖ ਜਪ ਕਰਤੇ ਹੁਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੀ ਤਰਹਿ ਚਿਲਤਾ ਹੀ ਟਜਰ ਆਤਾ ਹੈ। ਯਹ ਇਨਕਾ ਹੀ ਪਰਸਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹੇ ਬੜੇ ਪੈਟ ਕੇ ਸਦਰ ਮੈਂ ਸਾਧ ਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਂ। ਵਰਨਾ ਯਹ ਪੈਟ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਸੀਂਦਹ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਕੇ ਮੂਰਤੀ ਕੀ ਤਰਹਿ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨੇ ਯੋਗਯ ਹੋਂ।”<sup>1</sup>

ਆਪ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸ਼ੀਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਵਲਾਇਤ-ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ 30 ਮਈ 1907 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉ ਸ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਇਸੇ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਖੜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

“ਮੇਂ ਆਪ ਕੇ ਨਿਜੀ-ਭਵਨ (ਸਮੁੰਦ੍ਰ) ਮੈਂ ਚੋਦਾਹਿ ਰਾਤ ਸੋਯਾ, ਪਰੰਤੂ ਜਹਾਜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੰਡਿਤੋਂ ਕੋ ਬਹਿਕਾਨੇ ਸੇ ਕਿ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਮਥਨ ਸੇ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇਗੇ, ਐਸਾ ਮਧਾਣ ਬਜਾਯਾ ਕਿ ਨੀਂਦਾ ਕਾ ਲੁਤਫ ਨਹੀਂ ਆਯਾ। ਔਰ ਆਪ ਯਹ ਖਜਾਲ ਨਾ ਕਰ ਕਿ ਹਮ ਨੇ ਆਪ ਕੇ ਰਤਨ ਨਿਕਾਲ ਲੀਯੋ ਹੋ। ਆਪ ਕੋ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਮੈਂ ਕਮ ਖੁਫ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਕਾਲ

1. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ—89

ਸਕੇ ਬਲਕਿ ਸਮਝੂ ਨੇ ਹਮਾਰਾ ਖਾਯ ਪੀਯਾ ਪੋਟ ਜੋ ਨਿਕਾਲ ਲੀਯਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਮੇਂ ਭੇੜੀ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਬਨ ਸਕਤਾ, ਅਗਰ ਆਪ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ ਹੋਤੇ ਤੋਂ ਜਰੂਰ ਖਾਸ ਮੌਜੇ ਪਰ ਰਿੜਕਨਾ ਸਰੂ ਕਰਤੇ ਔਰ ਏਕ ਆਪ ਰਤਨ ਹਮਾਰੇ ਹਾਥ ਲਗ ਜਾਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਥਾ ਕਿ ਉਸ ਕੀ ਤਕਸੀਮ ਮੇਂ ਦੰਵਤਾ ਔਰ ਰਾਖਸ਼ੋਂ ਜੈਸਾ ਫਿਰ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਮਹਤਾ ਔਰ ਆਪਣੇ ਮੌਜਿਨੀ ਰੁਪ ਧਾਰ ਕੇ ਝਗੜਾ ਮਿਟਾਨਾ ਪੜਤਾ, ਇਸੀ ਦੁਹੰਦੋਸੀ ਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਨਾਰਿ-ਕਮਲ ਸੇ ਖਲਨ ਕੇ ਲੀਦ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰੀ।<sup>1</sup>

ਖਸ ਤਬੀਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੌਮ ਤੇ ਚਿੱਤ ਪਲਾਕਾਰ ਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਲਾਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਸੇਹੀਲ ਸਨ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਹਥ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿਖਾਏ ਦਾ ਸੌਕ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਣਖ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਝਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਲਾਇਤ ਫੌਰੀ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਸਾਹਮਣੇ 'ਫਰਾਂਸੀਸੀ--ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੁਸਾਇਆਂ' ਵਿਚ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਤਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਪਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਖਰ ਹੱਸ ਪੁਗਦਾ ਵੇਖਾ ਅਤੇ ਅਣਖੀਲ ਝਾਰਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਦਿੰਗਲੇਂਤ ਦਾਸੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਜਾਗਰ ਜੀ-ਰਾ।<sup>2</sup>

ਆਪ ਉਚ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦਸੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਪਾਉਣੀ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਬਾਮ ਆਪ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਚਮਨ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਜੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗੜਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਆ ਜਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਦੀ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਨਾਮ ਕੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਆਪ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜੁੱਝਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸੋਧਦੇ ਹੋ। ਨਵੀਂ-ਪੀੜੀ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹ ਮੰਗਲਾ ਕਾਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਖੋੜੇ ਦਾ ਟਾਲ ਨਾਲ ਕੰਡਿਆਂ ਵਰਗੇ ਦੁੱਖ ਵੀ ਆਏ। ਆਪ ਦੇ ਸਖਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ 27 ਨਵੰਬਰ, 1936 ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੋਟੇ ਭਰਾ ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੰਗਰ ਨਾਲ ਸਖਤ ਝਟਕਾ ਵੇਜਿਆ। ਹਾਲੇ ਆਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੁਖ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ ਸਨ ਕਿ 17 ਮਨ, 1937 ਨੇ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰਚਲ ਧਰਾ ਸ. ਮੀਰਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਦੁਖ ਦਾ ਮਹਾਘਣਾ ਸਾਂਝ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਪੇ ਜਖਮਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਸੌਤਾ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਰਸ ਲਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

1. ਨਾਇਨਲ ਤੇ ਭਾਵ ਹੈ—ਨਾਤਾ, ਪੰਨਾ -91.

2. ਮੇਰ ਦਰਬਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਭੀ ਨੌੜ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

23 ਨਵੰਬਰ, 1938 ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਟ ਗਏ। ਉਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸੌਂਦਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਹੋ ਕੁਰੇ।

ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਪ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਠਾਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਤ ਚਿੱਤ ਆਪ 23 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਹਿਚਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਦੇ ਬੇਜਾਨ ਜਿਸਮ ਉਤੇ ਭੀ ਨੂਰੀ ਆਭਾ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਸਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੀ।

ਆਪ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ।

ਭਾਈ ਅਰਦਾਸਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ ਅਨਸਾਰ ਆਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆ ਆਪ ਸੁਰੇਸ਼ਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਕੌਮਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਪੁਰਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ, ਸੁਘੜ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਸਫਲ ਆਗ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮਨੁੱਖ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਂਡ ਦੂਜਾ

## ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਚਨਾ ਪਿਛੋਕੜ

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ 1849 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾ ਜੁਗ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਾਰਣ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੁਝ ਅਵੇਸਲਾਪਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵੱਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਗਾਜ਼ਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਸਮਾਂ (1861 ਈ: ਤੋਂ 1938 ਈ: ਤੱਕ) ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੀ; ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਰਾ ਖੇਬਰ ਤੱਕ ਤੇ ਕੋਇਟਾ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਛਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗਲਾਮ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ। ਪੁੰਗਰ ਰਹੀ ਪਨੀਰੀ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਬਹੁਤ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ।<sup>1</sup> ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਵੀ ਕਾਇਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

---

1. Sri Ram Sarma, Punjab in ferment in the beginning of the 20th Century, Page 4. Punjabi University, Patiala—1966.

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਣ ਕਾਰਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਠੱਕਰ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਣੀ ਵਿਚ, ਆਪਾ ਪੜ੍ਹਚੱਲ ਉਤ ਆਧਾਰਿਤ ਸੁਧਾਰ-ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਤਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਵਧੇ।<sup>1</sup>

ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾਹੁਤ ਹੋਈਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਰਮੀ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ, ਦੇਵ ਮਾਮੀ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਜਨਮ ਹੋਈਆਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਲਹਿਰ ਸੀ 1850 ਤੋਂ 1870 ਈ: ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਈ: ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜਨਮੀ ਲਹਿਰ ਸੀ।<sup>2</sup> ਪਰ ਅਸਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧ ਫੁੱਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਹੀ ਗਦਰ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੋਝਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੱਟੀ ਪੈ ਗਈ।

ਗਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਦੂਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ— ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ। ਕੂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਧਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ। 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਘਬਰਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਿਰੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਇਆ ਕਿ “ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਦੇਖ ਦਾ ਫਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਹੋਈ।”<sup>3</sup>

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ 1872-73 ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੋਧਾ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।<sup>4</sup> ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪਲਾਈ

1. ਪੰਜਾਬ—ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ।

2. G.S. Chhabra, Advanced History of the Punjab, Parkash Bros. Ludhiana.; 1962; Page—365.

3. ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1961, ਪੰਨਾ 266.

4. ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ—124.



ਸਮਝੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਤੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਖੂਹਾ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਚਲੀ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ 1883 ਈ; ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1878 ਈ; ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਹੀ ਮੈਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ।<sup>1</sup>

ਪਹਿਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਾਡੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰਦੌੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 1886 ਈ; ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।<sup>2</sup> ਛੁਤਛਾਤ ਇਸ ਪਾੜ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਸੀ।<sup>3</sup>

ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ ਨਾਲ ਕਈ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਉਪਜਿਆ।<sup>4</sup> ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੇਖਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬੱਝਿਆ। ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੰਡੀਂਦੀ ਮਾਇਆ ਇੱਕਠੀ ਕਰਕੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 5 ਮਾਰਚ 1892 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।<sup>5</sup>

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੜ ਦੇਰ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਆਏ,<sup>6</sup> ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫੇਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਮਸ਼ਾਂਮ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਪਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਕੁਝ ਸਹਿਤਵਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆ ਦੇ ਮੁਰਗਵਾਸ ਹੋ

1. ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 215.

2. ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 219.

3. S. Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Princeton University Press, New Jersey, U.S.A., 1966; Page 143.

4. ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ 127-128.

5. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਕਵਿਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ, ਨਿਆਸਤਪੁਰੀ 1954 ਪੰਨਾ 219.

6. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਨਾ 266.

ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦਰ (10 ਜੂਨ 1896 ਨੂੰ) ਰਾਜਾ ਬਕਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦ ਕੋਟ (8 ਅਗਸਤ 1898 ਨੂੰ) ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (24 ਸਤੰਬਰ 1898 ਨੂੰ) ਤੇ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (6 ਸਤੰਬਰ 1901 ਨੂੰ) ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਾਵਾਂ-ਡੌਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਕਾਰਣ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1902 ਈ: ਨੂੰ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ' ਦੀਵਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਸਨ।

ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਚੋਖਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਜਿਆ। ਪਰ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਕਾਰਣ ਹਾਲਾਤ ਕਾਫੀ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਢਿਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਆਪ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵੀ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਚੱਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਤਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ, ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ, ਕਵਿਤਾ ਕਹੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਖਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਆਦਿ। ਸਗੋਂ ਵਿਵਾਦ ਗੂੜਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਤੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮੌਲਿਕ ਗਲਪਕਾਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਛੇਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਨਿਰੁਕਤ, ਅਰਥਭੇਦ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਟੀਕਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਤੀ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਦਵਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਿੱਕੇ ਰਿਆਸਤੀ ਮਾਹੌਲ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਤੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ।

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਕਾਡ ਤੀਜਾ

## ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

1. ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ
2. ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ
3. ਅਣ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਇੱਕੜ ਦੁਕੜ ਕਬਿੱਤ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

### 1. ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ

#### 1. ਰਾਜ ਧਰਮ

ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ । ਸ੍ਰੀ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਮੁਸਾਹਿਬ ਸਨ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ । ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਗਣੀ ਗਿਆਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਛਪਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਗਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਹੋ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਖਿਆਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ"<sup>1</sup>

## 2. ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵੀ ਹਿਰਦੇਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖ ਗਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਹਨੁਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰ ਸੌ ਇਕੱਤੀ ਸਫਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭੇ ਦੇ ਟਿੱਕਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਨੁਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰਲ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਵਾਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੋਟ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਕਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਸ 'ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਨੇ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਯੇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਬ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਪ ਯੁਤ ੧੧੧ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਕੋ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਯਾ ਕਰਤਾ ਥਾ ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਪ ਹਜ਼ੂਰ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਭੀ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਕੋ ਪਰਮ ਪੰਡਿਤ ਹੈਂ ਔਰ ਜਿਨ ਕੀ ਬੁੱਧੀ ਮੈਂ ਕੁਦਰਤੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈਂ ਵਹਾ ਤਸਰੀਫ ਲਾਯਾ ਕਰਤੇ, ਔਰ ਜਬ ਮੈਂ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਕਰ ਚੁਕਤਾ ਤਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਪਨਾ ਬਚਿਤ੍ਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਤੇ, ਜਿਸ ਤਰਹ ਨਾਟਕ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਨੇ ਤਕ ਯਹ ਪੁਸਤਕ ਬਨ ਗਯਾ।”

“ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛਪਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਿਸਟ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

“ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ”

ਜਿਸ ਕੋ ਸ੍ਰੀ ੧੧੧ ਯੁਤ ਬੰਰਾਜ ਬੰਸਾਵਤੰਸ ਮਾਲਵੇਂਦ੍ਰ  
ਬਹਾਦੁਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ ਪਤੀ ਨੇ  
ਦੇਸ ਕੇ ਹਿਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਆ।

ਔਰ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੇ  
ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਨੇ  
ਅਪਨੇ ਮਤਬ ਮੁਫੀਦ ਆਮ ਪ੍ਰੇਸ ਲਾਹੌਰ ਮੈਂ ਛਾਪਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਸਮਝਾ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

1. ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ: ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਮੁਫੀਦਿਆਮ ਪ੍ਰੇਸ, ਲਾਹੌਰ: 1888. ਪੰਨਾ 4

‘ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ’ ਵਿਚ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਪੰਗਣਿਕ ਕਥਾ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੁਰਾਣ ਤੱਕ ਉੱਤੇ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪੈਰਾ ਸੋਟੇ ਟਾਈਪ ਵਿਚ ਮੂਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੈਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਦਾਚਾਰੀ, ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੁਣੀ ਪੁਰਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿੰਮਤੀ ਪਰਾਣੇ, ਸਧਾਪਿਤ ਜੋਗ ਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਲਕਾਂ, ਗੁਰਖਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਹਵਾਲੇ ਲਏ ਹਨ। ਕ੍ਰਮਿਕਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਟਿੱਕਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਰਵਾਦ ਦੇਂਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਕਬਿੱਤ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੋਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਾਸ਼ਾ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਲਗੱਭ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੱਲ ਖਿੰਡੀ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਜੋੜੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਹਾਰਾਜਾ ਨਾਤਾ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ

### 3. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ

ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿੰਘ ਮਾਝਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਦਲੀਲਾ ਦੇ ਕੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ :

“ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ”

ਅਰਥਾਤ

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿਕੋਂ ਸੇ

ਭੰਨ

(ਖਾਲਿਸਾ)”

ਹੇਂ ।<sup>1</sup>

1. ‘ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ’ ਮੁੱਖ ਪੰਨਾ-ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ 1897

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ, ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਆਪਦਾ ਸੇਵਕ

ਅੰਚ.ਬੀ.

ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਉਪਨਾਮ 'ਹਰਿ ਬ੍ਰਿਜੇਸ' ਵੱਲ ਧੀਰਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੋਲੋੜ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅਤਿ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ—ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੁਆਲਾਂ-ਜੁਆਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੀਤੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਿਰਾ ਨਾਟਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਫੇਰ ਸਿੱਖ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪ ਬੋਲਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਯਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਧੇ ਸਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਫੁਟ ਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨੌਕਰੀਓਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗੀ ਗਈ ਆਪਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਯੋਗਪੀਠ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਮਿਸਟਰ ਅੰਚ. ਏ. ਹਟੀਗਨ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ :—

"ਮੈਂ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ' ਰਿਸਾਲ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਾਈਂ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰੀਕ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਦੁਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਕਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਿਆਲਾਤ ਕਿੰਨੇ ਵੇਰ ਰਿਵਾਜ ਦਾਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਈ ਇਸ ਰਿਸਾਲੇ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਇਤਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੋਲੀ ਫਿਰ ਭੀ ਹਿੰਦੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਸਿਰਫ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੋਲੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੀ ਮਿਸ਼੍ਰਤ ਹੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਭੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਝੱਟ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਸੱਕਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।

#### 4. ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੋਰਾਣ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ 1903 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਥਾ ਵੱਲੋਂ ਛਪਾਈ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਹੈ। ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਛਾਪਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਥਾਂ ਸੋਲੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਹੋ ਉਘੜੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਿਸੇ ਭਰਮ ਭਲੱਖੇ ਨੂੰ ਪਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਹ ਜਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਖਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਚਲੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਵੇਖੋ :—

“ਦੇਖੋ ਅਬ ਪੰਡਤਾਈ ਕਹਾਂ ਹੋ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਬਾਸਨਾ ਨਹੀਂ ਛੁਟਤੀ ਸਭ ਕਰਮ ਨਿਸਫਲ ਹੋ”। ਸੋ ਬਾਸਨਾ ਕਾ ਛੁਟਨਾ ਨਿਹਾਯਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ। ਦੇਖੋ ਅਬ ਕੋਈ ਬਾਸਨਾ ਕੋ ਤਯਾਗਤਾ ਹੈ।”<sup>1</sup>

ਗਟਕੇ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

#### 5. ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਪ੍ਰੈਲ 1907 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਛਪੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਰਾਬ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਖਰਖਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਰਾਣੀ ਪੱਤਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

1. ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੋਰਾਣ, ਪ੍ਰੋਫ. ਸਿੰਘ ਸਾਲਕ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ, 1903, ਪੰਨਾ-100

ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :—

“ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਹਿਤਅਰਥ ਰਚਕੇ . . . ਛਪਵਾਯਾ,” ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:—

“ਇਤ ਮਦ ਪੀਤੋ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੋ ਖਟੀਅਹਿ ਵਿਕਾਰ।”

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਾਹਿਰ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਨ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜੇ ਧਾਂ ਸਾ ਉਂਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸ਼ਾਲੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਫਾ 5 ਅਤੇ 6 ਉਂਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

“ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਪਾਰੀ ਹੋਵੇ  
ਕਿਆ ਮਦ ਛੂਹੇ ਭਾਉ ਧਰੇ”

ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਚਾਰੀਆ ਮਨੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲੇਮਾਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਥਨ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅਤਿ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਵੀਹਵਾਂ\* ਸਫ਼ਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀ, ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਖੀਰਲਾ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿੱਥੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਵਾਲਟਰ ਐਨ. ਐਡਵਰਡਜ਼,’ ਸਰ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਟ੍ਰੇਵਸ\*, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਦੀ ਰਾਯਲ ਆਰਮੀ ਟੈਂਪਰੈਂਸ ਅੰਸਪੈਕਟਰ’ ਦੀ ਸ਼ਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ‘ਵੈਨਗਾਰਡ’ ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਡਾ. ਏ. ਐਲ. ਆਰਮਸਟਰਾਂਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।\* ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਝਾਵਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

1. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ-ਪੰਨਾ 15

2. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ-ਪੰਨਾ 17

3. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ-ਪੰਨਾ 16

4. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ-ਪੰਨਾ 19



ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਥਾਕਾਰੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧਨ, ਧਾਰਮਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਜਜਬਾਤੀ ਅਪੀਲ ਆਦਿ ਕਈ ਲਛਣ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਮਲਵਈ ਅਸਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਉਤੇ ਉਰਦੂ ਅਸਰ ਹੈ। ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਲਮਕਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਜੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਰੂਪ ਸਾਫ਼ੀ ਹੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੇਂਦਰੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਆਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਸੀਲ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ, ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਦਾ ਚੱਜ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਰਕ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਪੁਣਤਾ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਭੇਦ, ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਜਿਹੇ ਉਦਮ ਵਲ ਆਪਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

## 6. ਸੱਦ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਭੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ" ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆ ਦੀ ਗੁਰਦਸਮੇਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਛਪੇ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ’ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਸੱਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਪੁਰਾਣ' ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਔਰ ਕਿਸੀ ਕੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚਾਹੇ ਨਾ ਹੋ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਜਰੂਰ ਪੂਰੀ ਹੋਤੀ ਹੈ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭੀ ਖੁਦਗਰਜ ਤੇ ਦਾਨ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤਾਂ ਉਤੇ ਤਕੜੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹਨ। ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੇਲਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।<sup>1</sup> ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀ 'ਨਾਸਿਕੇਤ' ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਹੈ।<sup>2</sup> ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਸੱਦ ਰਾਮਕਲੀ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਤਕੜਾ ਫਰਕ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸੁਆਰਥੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਮੱਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਨਮਤੀਏ 'ਸੱਦ' ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਵਿਦਵਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪੱਖ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

## 7. ਗੁਰੁਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪਸਤਕ ਛੰਦ ਨਿਯਮਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪਿੰਗਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੰਦੀ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵਾਂ ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਰਬਲੋਚ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਕਸ਼ਟੀ ਉਤ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਸਿਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ ਟੋਟਾ

1. ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਭਾ: ਨਿਗਲ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, 1901, ਪੰਨਾ-3

2. ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਪੰਨਾ 21,

3. ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਪੰਨਾ 21

ਜਲਦ ਨਿਰਸ਼ ਫੀਕੋ, ਕੱਜ ਬਿਨ ਤਾਲ ਫੀਕੋ,  
ਮਧੁਪ ਕੇ ਲੇਖੇ ਫੂਲ ਫੀਕੋ ਮਕਰੰਦ ਬਿਨ,  
ਮਿਤ੍ਰ ਬਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਫੀਕੋ, ਨੇਮ ਭਾਵ ਹੀਨ ਫੀਕੋ,  
ਗ੍ਰਹਿ ਅਤਿ ਫੀਕੋ ਬਿਨ ਹੇਮ ਅਰੁ ਨੰਦ ਬਿਨ,  
ਦਾਨ ਬਿਨ ਮਾਨ ਫੀਕੋ, ਗਾਨ ਬਿਨ ਤਾਨ ਫੀਕੋ,  
ਵਸਾਖਯਾ ਬਿਨਾ ਅਮਲ ਐ ਰੈਨ ਸੈਨ ਚੰਨ ਬਿਨ,  
ਨਜਾਯ ਬਿਨ ਰਾਜ, ਕਵਿ ਬਿਨ ਹੈ ਸਮਾਜ ਫੀਕੋ,  
ਤਯੋ ਹਰਿ ਵਿਜੇਸ ਪਾਨ ਫੀਕੋ ਗਜਾਨ ਛੰਦ ਬਿਨ ।੧੧

ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਕ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਵਰਣਿਕ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਲੰਗ ਅਲੰਗ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ। ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਰੀਤ ਉਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(1) ਸ—ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਥ' ਪੁਨੀ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ:—ਦੇਥ, ਭੂਸਣ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(3) 'ੲ' ਉਲਟਾ 'ਰ' ਰੋਫ ਜਾਂ ਹਲੰਤ 'ਰ' ਦੇ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੋਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ' , (ਸਬੰ) ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ (ਸੰਵ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(5) '੨' ਦੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਚਿਨ੍ਹ ਉਰਦੂ 'ਇਜ਼ਾਫਤ' ਲਈ, ਜੋ ਜਿਹਾੜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।<sup>1</sup>

1. ਗਰਹਿਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 14

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

‘ਅਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ ਚਰਨ ਪੈਸਤਕ ਧਰਤ,  
ਗੁਰੂ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹਰਿ ਵਿਸੇਸ ਕੇਟਾ ਕਰਤ’<sup>1</sup>

ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਭਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਪਿੰਗੁਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤਾਂ ਤੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਨਣ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਵੱਡਾ ਖੋਜਾ ਕਰਿਆ।

### 8. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹਦੇ ਸਿਰਥੇ ਹੇਠਾਂ ਤੀ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਇਸਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਭ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਾਵਯ ਵਿਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਐਸਾ ਅਲੰਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥ’।

‘ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ’ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕੀ ਕਵੀਆਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਪਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ’ ਦੇ ਬੜੀ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕ੍ਰਮ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਤਕਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਭਾਕਰ’, ‘ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਗਰ ਸੁਧਾ’ ‘ਲਲਿਤ ਲਲਾਮ’, ‘ਗੁਰਬ ਗੋਜਾਨੀ’, ‘ਸਿਵਰਾਜ ਕੁਸ਼ਣ’ ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅੱਥੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ 1924 ਈ: ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਛਪਵਾਈ ਗਈ, ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ (ਸੁਦਰਸਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਜਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਨ ਹੁਣ 1970 ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਇਸਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

1. ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਪੰਨਾ 188

‘ਗੁਰਛੰਦਾ ਦਿਵਾਕਰ’ ਤੇ ‘ਗੁਰ ਸਬਦਾਲੋਕਰ’ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਸਾਸਤਰ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸਾਸਤਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਠਮਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਛੇਦਾ ਤੇ ਅਲੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਿਸਲੋਸਫ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਪੂਰਬ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

### 9. ਗੁਰ ਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼

ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ) ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਟੀਚਾ ਸੀ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਬੱਝ ਅਤੇ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਦੇ ਮਕੰਮਲ ਹੋਣ ਉੱਤੇ 14 ਵਰ੍ਹੇ ਲੱਗੇ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੇਕਲਨ, ਥੋਜ, ਨਾਪਾਈ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੀ ਸਧਾਈ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 28 ਵਰ੍ਹੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ ਹੈ ਇਹ ‘ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ’।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹ ਬਾਰੇ ਮਕੰਮਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੁਗੋਲ, ਬਨਸਪਤੀ, ਸਾਇੰਸ, ਜੀਵਿਸ਼, ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ ਬਥੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਯਤਨਪੂਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਛੇਦਾਂ, ਅਲੋਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਥੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਉਪਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਵ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਗੇ ਉਹ ਗੁਲਤ ਜਾਂ ਅਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਤੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕੋਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪਾਠਕ ਗੁਲਤ ਅਰਥ ਨਾ ਕੱਢ ਲਵੇ। ਬਾ ਸਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਚੰਬਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਏ. ਸੀ. ਵੁਲਨਰ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਰੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੇ, ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਇਹ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਹੈ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਭੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ।"<sup>1</sup>

ਜਸਟਿਸ ਟੇਕ ਚੇਦ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਹੋਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਮ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਡਲੀਆਂ ਜਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਆਪਣੇ ਸੋਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ 14 ਸਾਲ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।"<sup>2</sup>

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਹੈ। "ਕਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਕੋਸ਼ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।"<sup>3</sup>

ਸ੍ਰੀ ਖੁਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਹੈ।<sup>4</sup>

ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ :—

"ਇਹ ਕੋਸ਼ ਸਹੀ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਹੈ ਜੋ 64263 ਕੋਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਰਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੇਡਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਸਰਬਲੋਚ, ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨਭਾਂਤ ਪੱਛਮੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੀ ਕਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਧਾਤੂ ਤੇ ਵਿਉਂਤਪਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੂਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾ, ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜੁਗਰਾਫੀਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭੀ ਪੂਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਨਸਪਤੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਸਿੱਖ

1. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਡੂਮਿਕਾ।

2. ਹੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।

3. 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਯੂਥ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ: ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

4. A History of the Sikhs, Page—145.

5. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1963  
ਪੰਨਾ 141,

ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ ਲਾਤੀਨੀ ਜਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦਿੱਤ ਹਨ। ਸਾਇੰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਈਸਾਈ, ਪਾਰਸੀ, ਇਸਲਾਮ, ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਤੱਤਸਮ, ਅਰਧ-ਤੱਤਸਮ, ਤਦਭਵ, ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ, ਅਨੁਕਰਣ, ਪ੍ਰਤੀਧੁਨਿ, ਸਾਂਕੇਤਕ ਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਨੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਕੱਲਿਆ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜਨਾ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਦੱਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਲਭਣੀ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਬਨਾਰਸ ਨੇ ਇਕ ਕੋਸ਼ 'ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ' ਬਾਬੂ ਸਿਆਮ ਸੰਦਰ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਵਰਮਾ ਲਾਲਾ ਭਗਵਾਨਦਾਸ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਰਚ ਅਤੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਭੀ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਸੋ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕੱਲਿਆ ਹੀ ਇਤਨੇ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟ ਜਾਣਾ ਅਤਿ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭਾਗੀ ਜਿੱਤ ਹੈ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਕਈ ਐਕੜਾਂ ਆਈਆਂ। ਖਰਚ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਕਮ ਪੰਜਾਗੀ ਦਸੂਲ ਕਰਕੇ ਛਪਾਈ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਪਰ, ਅੰਤ ਵਿਚ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਕਮ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਉੱਤੇ ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਛਾਪਿਆ। ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਕੀਮਤ 110 ਰੁਪਏ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦੇ 3338 ਸਫ਼ੇ ਸਨ।

ਸੰਨ 1960 ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੇਖਾਰਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 3338 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ 835 ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕੱਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਹਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

## 10. ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ

ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ

ਇਹ ਸਟੀਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਨਾਮ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਪੰਥ-ਰਤਨ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਦੇ ਸਰਤਾਜ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਅੱਖਰਾਰਪ ਟੀਕਾ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੋ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਤ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਮਾਰਕੇਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਹ ਵਾਰ ਸਿਖਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੈ। ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਉਬਾਲ ਲਹੂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਠੀਕ ਵਿਆਖਿਆ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਖੀ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਗਲਿਤ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਗਲਤ ਅਰਥ ਆਮ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਥਾਂ ਫੁਟਨੋਟ ਦੇਕੇ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਤਗਾਉਤੀ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਹਰ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ’ ‘ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ’ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚਿੰਨ ਲਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਕ ਦਾ ਸਹਲ ਅਰਥ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਤੁਕਾਂ ਮੋਟੇ ਛਾਪ ਵਿਚ ਹਨ ਰਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਲਾਰਥ ਬਰੀਕ ਛਾਪੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਨੇਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਇਹ ਸਟੀਕ ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ 1935 ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਅਤੇ 1966 ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਪੱਤਰ ‘ਸਤਿਯੁਗ’ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਾ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।

## ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

### 1. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਚੌਥੀ ਵੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ; ਮੈਨੇਜਰ ‘ਸਤਿਯੁਗ’ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ 1966 ਭੂਮਿਕਾ।



ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪਏ ਕਈ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਰ ਅਵਿਦਯਾ ਅੰਧਕਾਰ ਬਿਨਾਸਕ ਰੂਪ ਸੂਰਯ।”<sup>1</sup>

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ 1912 ਈ: ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਟੋਟੇ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਫੁਟਨੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।<sup>2</sup>

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਲਭਿਆ ਹੋਇਆ ਢੰਗ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ‘ੴ’ ਦਾ ਤਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ’, ‘ਗਉੜੀ ਧਿਤੀ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ’, ‘ਸ੍ਰੀ ਛੰਤ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ’, ‘ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ’, ‘ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ’ ਤੇ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੋਤ੍ਰ, ਵੈਕੰਠ, ਵਰਤ, ਚਲ ਬਣਾਉਣ, ਛੂਤ, ਜੋਗ, ਨਰਕ, ਧਣਵਾਸੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਅਪਵਾਦ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਭੇਖਾਂ, ਕਹਮ ਕਾਂਡਾਂ ਆਦਿ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ।

## 12 ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੌਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਕੂਸ਼ਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਛੋਕੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਬਾਕਾਯਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮੋਖਿਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਚੁਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਾਧ, ਮੰਤ੍ਰ, ਤੋਤ੍ਰ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਦੇਵੀ ਪੁਜਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ

1. ਮੁਖਪੰਨਾ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

2. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ

ਭੇਦ ਭਾਵ, ਮੰਗਣ ਆਦਿ ਦੀ ਕਰਤੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹੀ ਬੱਸ ਬਾਅਦ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤੀਆਂ ਟੁਕੜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅੱਖ ਸਬਦਾ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ, ਸੰ ਸਾਖੀ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵਡਮੁੱਲੀ ਪੁਸਤਕ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਧਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :—

‘ਸਾਂਤਰਸ ਰੂਪ ਬਾਨੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਅਨੂਪ ਜਾਂਕੀ  
ਵੀਰ ਰਸ ਭਰਜੋ ਸਿੰਘਨਾਦ ਰਿਪੁ ਕੋ ਤ੍ਰਸੈ  
ਕੁਟਿਲ ਕੁਚਾਲਿਨ ਕੇ ਕਰਕਸ਼ ਵਾਕ ਸਹੇ  
ਭੇਦ ਕੇ ਕਵਚ ਜਾਂਕੋ ਬਾਣ ਦੇਹ ਮੇਂ ਧਸੈ,  
ਹਾਥ ਮੇਂ ਕਮੰਡਲੁ ਬੈਰਾਗਨ ਵਿਰਾਜਤ ਹੈ  
ਸਾਣ ਕਢਜੋ ਖੱਗ ਪੁਲੈ ਅੱਗ ਦੱਗ ਜਜੋਂ ਲਸੈ,  
ਗੁਰੁਦੇਵ ਨਾਨਕ ਐਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ  
ਮੱਖ ਭੋਗ ਦਾਯਕ ਹਮਾਰੇ ਹਿਯ ਮੇਂ ਬਸੈ।’

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪਹਿਲਾਂ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਬੜੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਮਤੀਆਂ ਦਾ ਖੇਡਨ ਬੜੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਮਨ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਮਨਘੜਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਖੇਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਵਾਧ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਦੇਵੀ ਪੂਜਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ ਕਥਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੱਟਿਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ‘ਸੁਧਾਕਰ’ ਦੀ ਵੰਡ ਭੀ 16 ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼, ਭਾਈ ਆਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ (ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ),

1. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ—ਭੂਮਿਕਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ; ਸੰਨ

ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ (ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ), ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ, ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ੇਖਾ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ (ਕ੍ਰਿਤ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੁਰਜ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਟੋਟੇ ਲੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਮੋਲਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

### 13. ਸਮੱਸਯਾ ਪੂਰਤੀ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਨ 1899 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਯੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਕਿਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰਿ ਨਰਲ ਉਛਾਲੇ' ਅਤੇ 'ਨਾਰੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਟਾਰੀ ਨਾ ਉਤਾਰੀ ਉਤਰਤ ਹੈ' ਉਤੇ ਦੱਸ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਕਵੀ ਰਾਮ ਗੁਪਾਲ ਜੀ, ਕਵੀ ਜੀਵਨ ਰਾਮ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਸ੍ਰੀਧਰ ਜੀ, ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਦੋ ਗੁਮਨਾਮ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਸਮਸੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।<sup>1</sup>

ਇਕ ਵਾਰ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਰਨਲ ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀਫ਼ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਲੋਂ ਲਾਹਪ੍ਰਵਾਹੀ ਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਵਾਇ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਮੱਸਯਾ ਪੂਰਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾਈਆਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਡਾ: ਇਕਬਾਲ ਵਰਗੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਉਲਾਂਭੇ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਣ।

### 14. ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਜੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕੇ 1925 ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ, 'ਵਿਦਵਾਨੀ' ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਾਪੀਆਂ ਆਪ ਨੇ ਅਸੰਧ ਛਪੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹਿੱਤ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਛਪਵਾਇਆ।

1. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ 50.

ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗਣ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਬੰਧ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਛੰਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਗਣ ਛੰਦਾਂ, ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ), ਦੂਜੇ ਅੱਖਰਵਾਰ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁੱਧਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਨਵੇਂ ਸਿਰਜੇ ਅੱਖਰ—ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਕ', 'ਸ' ਆਦਿ ਦੀ, ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਭੀ ਛੁਟ ਨੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਚੁਕੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੋਧਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

### 15. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਮਨੋਹਰ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਰਾਮਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਨੰਦ ਦਾਸ ਦੀ ਕਿਤ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਜ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਦੇ ਰਤਨ ਆਖਿਆ ਹੈ।<sup>1</sup> ਸਾਰਾ ਕੋਸ਼ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਜ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਸੰਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ 119 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਈ ਇਕ ਅਰਥ ਦੱਸੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲਪਾਠ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਪੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੜੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਭੀ ਛਾਪਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ 1958 ਵਿਚ 'ਗੁਜਰਾਤੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ', ਬੰਬਈ, ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਹਿੰਦੀ ਕਾਪੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।<sup>2</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਲਿਖਿਆ, ਛਪਵਾਇਆ, ਅਤੇ ਨੰਦ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ 114 ਸ਼ਬਦ ਨਵੇਂ ਮਿਲਾਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਲ 233 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਹਰ ਦੋਹੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 1925 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਕ' ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

1 ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਹਾਲ ਬਮਾਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925, ਕੁਸ਼ਿਕਾ

2 ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਕੁਸ਼ਿਕਾ।

ਦੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਉੱਤਮ ਦਾਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਉੱਤਮ ਖੋਜੀ, ਪਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇਣ, ਜਿਵੇਂ, 'ਸਾਰੰਗ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ—

"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਾਰਡ੍ਰਾ ਗਾਰਡ੍ਰਾ ਗਾਰਡ੍ਰਾ ਤਿੰਨ ਜੁਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੋਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ।" <sup>1</sup> ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਪੱਠਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'sinew' ਭੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। <sup>2</sup> ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਭੀ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਖਮ ਨਾਲ (ਭਿਧਸ) ਦਿਤਾ ਹੈ। <sup>3</sup> ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਸ਼੍ਰ ਜਾਂ ਕਿਸ਼੍ਰ ਕਈ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਕੁੰਭਕਰਣਾਂ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕੁੰਭਕਾਨ'। <sup>4</sup>

#### 16. ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਕਈ ਨੰਦ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕਈ ਨਾਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼' ਵਾਂਗ ਇਹ ਭੀ ਦੋਹਾ-ਬੱਧ ਹੈ। ਇਤਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਖ ਕੇ ਮਨ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਛਪੀ।

ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਭੀ ਕੀਤਾ। ਫੁਟਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਵ ਦੇ ਕੇ ਸੰਕਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਤੱਤਕਰਾ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋਈ ਭੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ

1. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 6

2. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 8

3. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 41

4. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 13

5. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 17

6. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 15

ਦਾ ਨਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਦਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਭਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਵਿਦਯਾ ਅਭਯਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮੈਂ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤਕਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਮਾਂ ਬਾਬਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਨਾ ਰਹੇ।”<sup>1</sup>

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਯੂਰ(ਮੋਰ), ਅਸੂ (ਘੋੜਾ) ਆਦਿ।<sup>2</sup> ਹੋਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਜਾ. ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ, ਪਪੀਹਾ The pied Cuckoo (Cuculus Melanoleucos) ਇਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਉਹੀ ਰੁਚੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਉੱਤਮ ਰੀਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਨਾਮ ਮਾਲਾ’ ਤੇ ‘ਅਨੰਕਾਰਥ’ ਕੋਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਭੁਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਬਿਲਾਸ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਲਾ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

## 17. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ

ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ‘ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ’, ‘ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ’ ਅਤੇ ‘ਗੁਰਗਿਰਾ ਕਸੋਟੀ’ (ਜੋ 1899 ਦੀ ਲਿਖੀ ਪਈ ਸੀ ਛਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ) ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਉਹੀ ਹੈ— ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।<sup>3</sup>—

“ਏਕ ਹੀ ਉਪਾਸਯ ਨਿਰਾਕਾਰ ਗੁਣਾ ਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ,  
ਖੋਲ ਮਾਤ੍ਰ ਕਰੇ ਭਰੇ ਹਰੇ ਜੋਊ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਡ ॥  
ਤਿਸ ਹੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾਤਾ,  
ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਭੇਦ ਭ੍ਰਮ ਕ ਕਰੇ ਯਾ ਖੰਡ ਖੰਡ ॥

1. ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼, ਲਾ. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1925, ਭੁਮਿਕਾ।

ਭ੍ਰਾਤ੍ਰੀ ਭਾਵ, ਸੇਵਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਕੋ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ,  
ਗੁਰੂ ਗੀਤ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪ੍ਰਦ ਸਤਯ ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ ਉਦੰਡ ॥

ਗੁਰਗਿਰਾ ਕਸਪੱਟੀ, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ  
ਸੁਧਾਕਰ ਸਾਰ ਯਹ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰੰਤੰਡ ॥”

ਅਨਮਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਗਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬੜੀ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅੱਡ ਅੱਡ ਧਰਮਾਂ, ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸੋਟੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਵ੍ਰੱਥਣਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜੋ 1962 ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸਾਰਾ ਸਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 420 ਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 420 ਤੋਂ 848 ਤਕ ਸਫੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਨਿਬੰਧਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਠੀਕ ਅਤੇ ਗਲਤ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਹੀ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਆਸ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।

## ਅਣਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

### 1. ਪਹਾੜ ਯਾਤਰਾ

1902 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਸਫਰਨਾਮਾ ਆਪਣੇ ਬੰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੌਰਿਆ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਹਾਲ ਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਾਲੇ ਤਕ ਅਣਛਪੀ ਹੀ ਪਈ ਹੈ।

### 2. ਵਲਾਇਤ ਯਾਤਰਾ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਲਾਇਤ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਫਰ-ਨਾਮੇ ਵਾਂਗ ਇਹ ਭੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

### 3. ਇਕ ਜੋਤਿਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ

ਜੋਤਿਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਣ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਛਪ ਨਾ ਸਕਿਆ।

### 4. ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ (ਕਾਵਿ-ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 96 ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਬੰਸ ਕਰਕੇ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੰਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਸ਼ਤਕ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਗਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੇਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

### 5. ਵੈਦਗੀ ਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਾਲੇ ਤਕ ਛਪ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।

### ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਚਨਾ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀ 'ਦੀ ਪਿਥ ਰਿਲਿਜਨ' ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਇਕਾ ਦੁੱਕਾ ਲੇਖ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: "Some Light on Sikh Tenets." ਇਸ ਲੇਖ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'The Sikh Religion A Symposium' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਪਸ਼ਤਕ ਵਿਚ ਮਿ: ਮੈਕਾਲਿਫ, ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ ਫਰੇਡਰਿਕ ਪਿਨਕੋਟ, ਜੇਨ ਮੈਲਕਾਮ ਦੇ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫੇਰ 'ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ', 'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ' ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ 'ਜਾਤ ਪਾਤ', 'ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ', 'ਧਾਰਮਕ ਬਾਣੇ', 'ਛੁਤਛਾਤ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਪ੍ਰਸ਼ਾਤਮਾ', 'ਅਰਦਾਸ', 'ਸੱਚ', 'ਨਿਮ੍ਰਤਾ', 'ਸੁਧਾਰਵਾਦ', 'ਵਹਿਮ ਭਰਮ', 'ਵਿਆਹ', 'ਪਾਪ', 'ਸਰਾਬ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ', 'ਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ', ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਉਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉਲਥਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਕੁਝ ਕੁ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਸੱਚ' ਉਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਿਆਂ 'ਆਸਾ ਦੀ ਦਾਰ' ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਉਲਥਾਈਆਂ ਹਨ :



“Man is known as true when truth is in his heart, when the filth on falsehood departeth, man washeth his body clean, Truth is the medium for all, it removeth and washeth away sin, Nanak maketh supplication to those who are in possession of truth.”<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ‘ਗੁਰਬਿਲਾਸ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਪ੍ਰੰਮ ਸੁਮਾਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

### ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਖ਼ੂਬ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਆਪ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ) ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈਆਂ ਹਨ, “ਚੜੀ ਹੈ ਅਟਾਰੀ ਨਾ ਉਤਾਰੀ ਉਤਰਤ ਹੈ।” ਅਤੇ ‘ਕਿਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲੇ’ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੀ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵ ਵੀ ਸਮਝਾਏ ਹਨ। ‘ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰਿ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲੇ ਉਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

“ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਪਰਾਜਯ ਕੋ ਸੁਨ ਕੇ  
ਪਤਨੀ ਦੁਖ ਸੰਗ ਭਈ ਬਦ ਹਾਲੇ।  
ਪਿਖ ਪਾਸ ਬਧੂ ਕੁਲ ਪੰਡਿਤ ਕੀ  
ਰਿਸ ਨੰਨ ਭਰੇ ਇਸ ਵਾਕ ਨਿਕਾਲੇ।  
ਤੁਮਰੇ ਪਤਿ ਨੇ ਸੁਮਹੂਰਤ ਸੰਗ,  
ਸਿਰੀਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਨਿਕਾਲੇ।  
ਇਹ ਕੋ ਅਥ ਤਾਂ ਸਿਰ ਪੈ ਪਟਕੋਂ  
ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰਿ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲੇ।”

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਵਯੇ ਦਾ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

“ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਨੇ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨਾਲ

1. The Sikh Religion—A symposium, Susil Gupta, 35 Chittaranjan Avenue, Calcutta 12, 1958, Page 151.

ਲੜਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੀਤਾ ਤਦ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੋਂ ਮਹੁਰਤ ਸੁਧਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਸੀਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਅਰਥਾਤ 'ਨਾਰੀਅਲ' ਸੁਭ ਸ਼ਗਨ ਜਾਨ ਕੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਹੋਵੇ, ਅਰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅਮਕੇ ਮਹੁਰਤ ਪਰ ਜਾਣਾ, ਜਿਸਤੇ ਆਪਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ (ਰਾਣੀ) ਨੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਤਦ ਬਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਪਨੇ ਪਾਸ ਉਸੇ ਕੁਲ ਪਰੋਹਿਤ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਕਿ ਦੇਖਿਆ ਤੇਰੇ ਪਤਿ ਨੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਮਹੁਰਤ ਪੂਰਬਕ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਜਯ ਹੋ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਸੋ ਲਿਆਉ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸੇ ਨਲੋਰ ਨੇ ਪਟਕਾ"।

ਇਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਯਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਤਮਰੀ ਮਤਿ ਪੈ ਅਤਿ, ਪੰਡਤ ! ਸੋਕ,  
ਜ ਕਾਟਤ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਖਗ ਨਿਕਾਲੇ ।  
ਨਿਤ ਜਾਹਿ ਪਯੋਧਰ ਕੀ ਉਪਮਾ  
ਲਿਖਤ ਲਿਖਤ ਕਿਯਾ ਕਾਗਜ ਕਾਲੇ"  
ਕਹਿਕੇ ਇਮਲੀਨ ਪੁਰੋਹਿਤ ਕੇ  
ਤਾਹਿ ਅੰਦਰ ਅੰਚਲ ਗੁੰਦ ਵਿਖੇ ਕ੍ਰਿਤ ਡਾਲੇ ।  
ਹਿਤ ਨਯਾਯ ਸਵਿਪੂ ਚਲੀ ਨ੍ਰਿਪ ਪੈ  
"ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰਿ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲੇ"।

ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

"ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਲਾ ਪਾ ਕੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਅਰ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਲੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਹ ਕਾਰਨ ਨਾਰਿ ਨਲੋਰ ਉਛਾਲੇ?" ਜਿਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖਬਰ ਹੈ ਉਹ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਭਾਈ ! ਇਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਅੱਜ ਨੌਗਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਤਕਾਲ ਨਾਲ ਨਲੋਰ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੁਰੀਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰੋਧ ਆਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨਲੋਰ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੁਚਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋ ਅਰ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਉਸੀ ਸ਼ਤਨ ਧਾਰਿਨੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਹੀ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਵਚਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੇ ਉਸ ਨਲੋਰ ਨੂੰ ਉਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਹੁਣ ਇਹ ਰਾਜਾ ਪਾਸ ਇਨਸਾਫ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਦੂਸਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ 'ਚਚੀ ਹੈ ਅਟਾਹੀ ਨਾ ਉਤਾਰੀ ਉਤਰਤ ਹੈ' ਜਿਸ ਉਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਹੈ :

ਲਿਖਕੇ ਬਿਦਾਵਾ ਭਾਗੀ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਸੇਨਾ ਜਬ,  
ਕਾਗ ਸੁਨ ਬਾਤ ਮਨ ਕਲ ਨ ਧਰਤ ਹੇ, ਸਭ ਕੋ ਪੁਕਾਰ ਕਹਤੋ,  
ਸੁਨੋ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਯੋਧਾ ।

ਤਯਾਗ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੈਸੇ ਹਮਕੋ ਸਕਤ ਹੈ ?  
 ਆਯੁਧ ਸਜਾਇ ਅੰਗ ਜੰਗ ਵਿਖੈ ਜਾਨ ਹੇਤ  
 ਅਤਿ ਹੀ ਉਤਾਵਲ ਤੈਂ ਤਯਾਰੀ ਕੋ ਕਰਤ ਹੈ ।  
 ਮਾਤ ਤਾਤ ਕੀ ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ਬਰਜਿਤ  
 ਅਸੂ ਚੜੀ ਹੈ ਅਟਾਰੀ, ਨ ਉਤਾਰੀ ਉਤਰਤ ਹੈ ।”

ਇਥੇ ‘ਅਟਾਰੀ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ‘ਅਸੌੜ’ ਹੈ—ਨਾ ਟਲਣ ਵਾਲੀ । ਇਸ ਕਥਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੇ ਦੀ ਬੀਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਾਗੋਂ ਨੇ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਤਦ ਹੁੰਦਾ ਨੂੰ ਦੋਸ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪ ਸਸਤ ਪਹਿਨਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਵਾਸਤੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਨਾ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਤੋਂ ਨਾ ਟਲੀ ।”<sup>1</sup>

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ’ (ਸਿੰਘਾਦਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਲਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਥਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੋਖੋ :

‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ’  
 ਭੋਰਵ ਕੇ ਭੋਰਵ ਕੇ ਸੁਨਕਰ  
 ਕਾਂਪ ਉਠੀ ਦੇਹ ਸਚੀਪਤਿ ਅੰ ਅਨੰਤ ਕੀ ॥  
 ਮਾਹੂ ਮਾਹੂਨਾਰਦ ਕੇ ਡੇਰੂ ਸੰਗ ਸੁਨਯੋ ਜਬ,  
 ਫੈਲੇ ਰੁੰਡ ਮੁੰਡ ਦਸਾ ਆਈ ਜਗ ਅੰਤ ਕੀ ॥  
 ਸ਼ੰਕਰ ਕੇ ਸੁਨਕੇ ਬਿਹਾਗ ਤਯਾਗ ਘਰ ਬਾਰ  
 ਭੂਖਨ ਬਸਤ ਛੋਡਿ ਓਢੀ ਕਥਾ ਸੇਤ ਕੀ ॥  
 ਭਾਰਤ ਕੇ ਕਰਣ ਪ੍ਰਫੁਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ  
 ਮੀਠੇ ਸੁਰ ਸਾਥ ਗਾਈ ਤਾਨ ਹੇ ਬਸੰਤ ਕੀ ॥  
 ਹੋਇ ਬਿਨਾ ਪੱਤ ਦੇਖ ਕੀਨੇ ਪੱਤਵਾਨ ਸਬ  
 ਰਸਹੀਨ ਦੀਨੇ ਬਹੁ ਰਸਵੰਤ ਹੈ ।  
 ਸੋਭਾ ਖੋਇ ਬੈਠੇ ਕਰੇ ਸੋਭਨ ਅਪਾਰ ਘਰ  
 ਸੂਕੇ ਮੁਰਝਾਏ ਦੇਖੀਅਤ ਵਿਕਸੰਤ ਹੈ ॥  
 ਕੋਕਿਲਾ ਉਦਾਸੀ ਤਯਾਗ ਬੋਲਤ ਮਧੁਰ ਬੋਨ  
 ਮਧੁਕਰ ਮਾਲਾ ਮਧੁਪਾਨ ਕੋ ਕ੍ਰਮੰਤ ਹੈ ॥

1. ਸਮਸ਼ੋਯਾ ਖੁਰਤੀ, ਭਾ: ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਸੋਨੇਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ 1899, ਪੰਨਾ 1 ਤੋਂ 4

ਉਪਬਨ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸਿਸਿਰ ਕੋ ਅੰਤ ਕਰ  
ਆਯੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਲੰਕਾਰ ਬਸੰਤ ਹੈ ।  
ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਲਿਖੇ ਤਸਵੀਰ ਬੇਦਾ ਹਾਥ ਧਾਰੀ  
ਸਿਖ ਚਕਰਧਾਰੀ ਐਰ ਸੀਸ ਗੋਗਧਾਰੀ ਕੀ ॥  
ਦਾੜਾ ਅਗੂ ਧਰਨੀ ਕੋ ਵਡੇ ਦੇਡ ਧਾਰੀ ।  
ਪੁਰਸੁ ਕੋ ਧਾਰੀ ਐਰ ਕ੍ਰਿਤ ਧਨੁ ਧਾਰੀ ਵੀ ।  
ਵੇਸ਼ੀਧਰ ਗਿਰਿਧਾਰੀ ਕੰਧੇ ਪੇ ਸਲੀਬ ਧਾਰੀ  
ਅਰਬ ਬਿਹਾਰੀ ਕਰ ਅਸਵਦ ਧਾਰੀ ਕੀ ॥  
ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਿਤ੍ਰਨਿ ਮੈਂ ਏਕ ਹੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਜੋਤਿ  
ਭਾਸਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋ ਹੇ ਬਾਬੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕੀ ।  
ਹਾ ਹਾ ਹੂ ਹੂ ਤੰਬੂਰ ਕੀ ਵੀਣਾ ਕੋ ਨ ਆਵੇ ਰਸ  
ਤਰਜ ਨਾ ਭਾਵੇ ਦੇਵ ਸੁਨਿ ਮਿਜਰਾਬ ਕੀ ।  
ਆਤਮ ਸਰੂਰ ਵਿਖੇ ਮਨ ਮਖਮੂਰ ਰਹੈ  
ਤ੍ਰਿਖਾ ਸਿਟ ਗਈ ਮੇਰੀ ਭੰਗ ਐ ਸਰਾਬ ਕੀ ॥  
ਨਿਜਾ ਨੰਦ ਮਾਹਿ ਰਹੈ ਪੂਰਣ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਯੋ,  
ਭੂਖ ਨਾ ਰਹੀ ਹੈ ਮਹੁਰਾਨ ਐ ਕਬਾਬ ਕੀ ॥  
ਤੂ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਏਕ ਤੂਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ" ਯਹ,  
ਜਬਸੇ ਸੁਨੀ ਮੈਂ ਸੁਨੀ ਬਾਬੇ ਕੇ ਰਬਾਬ ਕੀ ।"<sup>1</sup>

ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ 'ਭੈਰਵ' ਅਤੇ 'ਧਾਰੀ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਆਪਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ 'ਸਤਜੁਗ' ਦੇ ਬਸੰਤ ਅੰਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

"ਵਿਸਯ ਅਗਨਿ ਕਰ ਖਪਤ ਤਪਤ ਰਿਦੇ ਜਿਨ ਨਾਮਾਰਿਕਤ ਦੇ ਤਾਰੇ ।  
ਗੁਰੂਮਤ ਦੇ ਅਨੁਗਾਹੀ ਕੀਤੇ ਪਾਸਰ ਪਾਪੀ ਭਾਰੇ ।  
ਭੰਗ ਸਰਾਬ ਅਫ਼ੀਮ ਛੁਡਾਕੇ ਨਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ।  
ਮੰਗ ਖਾਣ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਦਸਅਧਰਮ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ।  
ਫੁਟ ਈਰਖਾ ਵੇਰ ਭਾਵ ਅਰ ਨਰਹਤ ਮਨੋ ਹਟਾਈ ।  
ਮਦਿਤਾ ਮੈਤ੍ਰੀ ਕਰੁਣਾ ਦਿਤ ਕਹ ਸਿਖਾ ਚਿਤ ਵਸਾਈ ।

1. ਰਾਸ਼ੀਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਲਸ਼ਨ, 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੁਰਟਿਆਸ ਗੁਲਸ਼ਨ ਐਂਟਰ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ਿਡ, 24/2  
ਵੇਸਟ ਪਟੇਲ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ 6; 1969; ਪੰਨਾ 61-62.

ਭੁਖ ਨੰਗ ਰੋਗੀ ਸੋਗੀ ਜੋ ਸਰਨੀ ਚਲ ਆਵੇ ।  
 ਹੋਇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਅਰ ਧਰਮ ਅਨੰਦੀ ਜੀਵਨ ਸਰਣ ਵਿਹਾਵੇ ।  
 ਦੀਨ ਕੀਰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਜੀਵਾਂ ਸ੍ਰੈ ਸਤਿਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜਾਯਾ ।  
 ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ ਸੂਰਵੀਰ ਹੋ ਰਹਿਣਾ ਜਗਤ ਸਿਖਾਯਾ ।  
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਾਸ ਕਹਯੋ ਗੁਰੂ — "ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਯਾ ।"  
 ਗੁਰੂ ਆਗਯਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਸੇ ਅਮਲੀ ਤੋਰ ਦਿਖਾਯਾ ।  
 ਕਲੁ ਗ੍ਰੀਖਮ ਕਰ ਤਪੈ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਾਵਸ ਜਲਧਰ ਹੋਯਾ ।  
 ਸ੍ਵਾਂਤਿਬੰਦ ਬਨ ਚਾਤ੍ਰਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪਿਆਸ ਦੁਖ ਖੋਯਾ ।  
 ਸਿੱਖੀ ਬਾਗ਼ ਖਿਜਾਂ ਜਦ ਗ੍ਰਸਿਆ ਭਯੋ ਪਤ੍ਰ ਬਿਨ ਸਾਯਾ ।  
 ਰੂਪ ਵਸੰਤ ਧਾਰ ਕੇ ਬਾਸ਼ਾ ਦਿਨ ਵਸੰਤ ਦੇ ਆਯਾ ।  
 ਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਲਗਾਈ ਸਿਮਰਨ ਸਹਿਤ ਵਹਾਕ ।  
 ਪ੍ਰੇਮੀ ਭੈਰ ਹੋਏ ਮਸਤਯ ਪਾਣ ਘੁਮੇਰੀ ਆਕੇ ।  
 ਕੂਕੇ ਕੋਇਲ ਡਾਲ ਰਸਾਲੀ ਸੋਰ ਪਾਇਲਾਂ ਪਾਂਦੇ ।  
 ਇਸ ਮੰਡਲ ਆ ਹੋਣ ਅਰੋਗੀ ਰਾਜ ਰੋਗ ਦੇ ਮਾਂਦੇ ।  
 ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿ੍ਰਜੇਸ਼ ਨੇ ਅਦਭੁਤ ਮੂਰਤ ਚੀਨੀ ।  
 ਸਿਰ ਤੇ ਖੰਡਾ ਹਥ ਸਿਮਰਨੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਥਾਂਕਾ ਚੀਨੀ ।  
 ਜਿਸਦੀ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਅੱਜੇ ਫਿੱਕੀ ਲਗਦੀ ਚੀਨੀ ।  
 ਦਰਸਨ ਕਰਕੇ ਨੇਤ੍ਰ ਵਿਗਸਦੇ ਜਿਉਂ ਰਵਿ ਪਿਖ ਗਲ ਚੀਨੀ

'ਲਲਿਤ ਪੱਦ' ਦੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ 16-12 ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਮ  
 ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਰ ਚਰਣ ਦੇ ਪਦ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਤਿ  
 ਚਰਣ 28 ਮਾਤ੍ਰਾ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਛੰਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਦੋ  
 ਗੁਰੂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਉੱਤੇ 'ਚੀਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਸਹਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ  
 ਸਗੋਂ ਰੂਪ ਪੱਖ ਨੂੰ ਭੀ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ  
 ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ,  
 (ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਕੈਦ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ) ਪਰ  
 ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕਾਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਅਗੇ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ  
 ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰ ਸਬਦਾਲੰਕਾਰ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

'ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੱਖੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਮਤਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

1. 'ਸਤਿਯੁਗ' ਬਸੰਤ ਨੰਬਰ—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਤ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਫਤਰ 'ਸਤਿਯੁਗ' ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ  
 ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, 12 ਮਾਘ ਸੰਵਤ 1987.

ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਯ ਦੀ ਦਸਾ ਸੋਚਨੀਯ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਯ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਯਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਬਿਨ ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਹਰ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।"

ਆਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਆਪ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੂਪ-ਪੱਖ ਉਤੇ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ' (ਕ੍ਰਿਤ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਇਸ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

"ਸਿੱਖਾਂ ਕਿਹਾ, ਕਨ੍ਹਯਾ ਭਾਈ ! ਇਹ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵੇ ?

ਮਰਹਮ ਪੱਟੀ ਕਰਿ ਪਾਣੀ ਦੇ, ਤਕੜੇ ਤੁਰਕ ਬਣਾਵੇ !

ਭਾਈ ਆਖੇ ਪਯਾਰੇ ਵੀਰੋ ! ਮੈਂ ਵੇਰੀ ਨਾ ਸੇਵਾਂ

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਣਕ ਸਭਨਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇਵਾਂ।"

'ਦਵੱਈਯੋਂ' ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ 16-12 ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਧੂਰੀਆਂ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਉਤ ਤਿੰਨ ਕਥਿੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਪਿਤਾ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮੈਂ ਸਦਾ ਜਾਂ ਤੇ

ਧੰਨਯਤਾ ਕੀ ਚਰਚਾ ਜਗੀ ਰਹੈ।

ਗੁਨ ਕੀ ਪਰੀਖਾ ਨੀਂਹ ਸੀਖਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਇ ਮਨ

ਸਹਿਬੇ ਤਤੀਖਾ ਹਿਤ ਮਤਿ ਉਮਗੀ ਰਹੈ।

ਸੇਨ ਪ੍ਰਜਾ ਕੋਸ਼ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਰਹਿ ਬ੍ਰਿਜੋਸ਼ ਰਹਿ

ਬੀਰਤਾ ਅੰ ਧੀਰਤਾ ਮੈਂ ਲਾਲਸਾ ਪਗੀ ਰਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪਦਾਰਥਿੰਦ ਮੈਂ ਮਲਿੰਦ ਜੇਸ

ਰਿਪੁਦਮਨ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਤੇਰੀ ਲਗਨ ਲਗੀ ਰਹੈ।

ਇਸ ਕਥਿੱਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਟਿੱਕਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਭ ਇਛਾਵਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਪਹਿਲੀ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਹੀ ਕਵੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਾ ਅਤ ਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਪਰਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

1. 'ਗੁਰਬਖਸ਼ਦਾਲੰਕਾਰ' ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਯ ਸੁੰਦਰਬਨ ਪ੍ਰੈਸ ਹਾਲ ਬਜਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਸੰਨ 1924

ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਧੁਨੀ ਕਲੋਲ ਤੇ ਸਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਚਤਰ ਵਖਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ-ਉਡਾਰੀ ਜਾਂ ਮਨੋਵੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ, ਵਿਚਾਰ, ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਰੂਪ-ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਜਮ ਵਲੋਂ ਭੀ ਉੱਤਮ, ਪਰ ਕੰਮ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਾਰਦੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਦ ਅਤੇ ਪਦ ਰਚਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਵੇਨਗੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਵਲੈਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੁੱਲ੍ਹ ਭੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੇ ਹਾਸ ਰਸ ਨੂੰ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਹਾਸ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇੱਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਾਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਪਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। 'ਅਨੰਕਾਰਥ ਕੋਸ਼' ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼' ਤੇ 'ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ' ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਰਚੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਮੱਢਲਾ ਪੜਾ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

## ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੈਲੀ

### ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰਾ ਕੋਈ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਵਿਆ ਬਲਕਿ ਕਿਤਾਬ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਜਿਹੜਾ ਪੱਤਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥਦੀਪਿਕਾ, ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ,) ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੈਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ :—

ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ (ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੈਰਾ), ਸਰਾਬ-ਨਸ਼ੇਧ (ਪੰਨਾ 12) ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ (ਪੰਨਾ 41), ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੁਪੋਰਾਣ (ਪੰਨਾ 1), ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ (ਪੰਨਾ 14), ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ (ਪੰਨਾ 159), ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ (ਪੰਨਾ 191), ਰੂਪ ਦੋਪ ਪਿੰਗਲ (ਪੰਨਾ 2), ਸਮਸੱਯਾ ਪੂਰਤੀ (ਪੰਨਾ 1), ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਪ (ਪੰਨਾ 33), ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ 13), ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ (ਪੰਨਾ 137)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲ 374 ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਹ ਹੈ :—

ਉਤੋਗੀ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਥ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)
ਉਦਾਹਰਣ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਟਕਲ (ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਉਤਪ੍ਰੇਕ ..	ਅਪ੍ਰਿਚਿਤ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)
ਉਕਨਿਸ਼ਿਤਾ ..	ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ..
ਉਪਦੇਸ਼ ..	ਅਲੰਕਾਰ ..
ਉਪਮਾ ..	ਅਸੁਰ ..
ਉਪਮਾ ..	ਅਤਸ (ਅਨਬੀ)
ਉਡਾਰੀ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅੰਤਧਨਿ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਉਛਾਲੇ ..	ਅਨਿਸ਼ੇਸ਼ ..
ਉਤਾਰੀ (ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਗਨ ..
ਉਤਰਤ (ਬ੍ਰਜ)	ਅਗਨੀ ..



ਅਟਾਰੀ (ਬੂਜ)	ਬਾਲਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
	ਬੋਲਣ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਸੰਗਯਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਭਾਸਮ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸੰਗ੍ਰਹਿ „	ਭਗਵਾਨ „
ਪਿਖ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਭਗਣ (ਛੇਦ) „
ਪਿੰਡ „	ਭਰਮ „
ਪ੍ਰਿਥਿਵੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਭਰੇ „
ਪੁਰਸ	ਭਾਈ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਪੂਰਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਭਾਵ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪ੍ਰੇਰਣਾ „	ਭਾਵਾਰਥਦੀਪਿਕਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪੈਦਾ (ਫਾਰਸੀ)	ਭੁਜੰਗੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਪੈਦਲ (ਉਰਦੂ)	ਭੂਸ਼ਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਫਰਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਭੇਦਗਯਾਨ „
ਫੌਜ (ਫਾਰਸੀ)	ਮਹਾਰਾਜ „
ਬਹਾਦਰ „	ਮਹਾਤਮਾ „
ਬਹੁਤ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਮਹੁਰਤ
ਬਕਬਾਦੀ „	ਮਹਿਖਾਸ਼ੁਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਬਖਸ਼ਿਆ (ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ)	ਗਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਬੰਡ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਰਿਸ „
ਬੰਦਗੀ (ਫਾਰਸੀ)	ਗੀਤਿ
ਬਦਲਦੇ (ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ)	ਕੋਹਾ „
ਬਜਾਯ (ਫਾਰਸੀ)	ਲਕਮੀ „
ਮਗਣ (ਛੇਦ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਲਘੁ „
ਮਤਲਬ (ਅਰਬੀ)	ਲਿਖਦਾ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮਥੁਰਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	
ਮੱਥੇ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਲਿਖਿਆ „
ਮਧਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਲਿਖੇ „
ਮੰਨਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਦਵਾ (ਫਾਰਸੀ)
ਮਾਸ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਦਾਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮਲੰਦਾ (ਫਾਰਸੀ, ਤਦਭਵ)	ਦਾਰੂ (ਉਰਦੂ)
ਅਤ੍ਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਦੁਖ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮਿਕਦਾਰ (ਅਰਬੀ)	ਦੋਹਾ (ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਬੰਦੀ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਹਿੰਦੀ)	ਦੋਹਰਾ

ਦੇਨੋ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)
ਦੱਵਾ "	ਪ੍ਰੀਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਦਿਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਖਰੀਕ (ਫਾਰਸੀ, ਤਦਭਵ)
ਦੇਖੋ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਖਲਿ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਦੇਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਬਾਣ "
ਦੇਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਬਾਣੀ "
ਦੈਤਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਬਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ "	ਬਾਰਹਿਸਿੰਗਾ "
ਪ੍ਰਜਾ "	ਬਿਕਾਰ "
ਪ੍ਰਚਲਿਤ "	ਬਿਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪੰਡ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਬਿਸਾ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪਰਮਾਰਥਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਬੱਚਾ (ਫਾਰਸੀ)
ਪ੍ਰਯੋਜਨ "	ਬਚਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਪਰਮਪਿਤਾ "	ਬਚਿੱਤ੍ਰ "
ਪਰਜਯ "	ਬੀਜਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਪਲੰਟੋ (ਉਰਦੂ, ਤਦਭਵ)	ਬੇਮੇਲ (ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਪਾਸ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਬਲਿਹਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ)
ਪਾਖੇਡ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਗਯਾਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪਾਪ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਗਰੁੜ "
ਪ੍ਰਾਣੀ "	ਗਫਲਤ (ਅਰਬੀ)
ਪ੍ਰਾਪਤ "	ਗਿਜਾ (ਅਰਬੀ, ਤਦਭਵ)
ਪਿਆਰਯੋ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਗਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਨਿਰਵਿਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਗੁਣਕਾਰੀ "
ਨੁਕਸ (ਅਰਬੀ)	ਗੁਰੂ "
ਨੁਕਸਾਨ "	ਗੁਰਦੇ (ਫਾਰਸੀ)
ਨਾਮ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਤਸਵੀਰ (ਅਰਬੀ)
ਪਉੜੀ (ਅਪੁਰੰਜ)	ਤਗਣ (ਛੰਦ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪਸਲੀਆਂ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਤਸ਼ਰੀਫ (ਅਰਬੀ)
ਪਸੀਨਾ (ਹਿੰਦੀ)	ਤਰਹਿ "
ਪ੍ਰਸੰਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਤਲਵਾਰ (ਉਰਦੂ)
ਪਹਿਲਾ "	ਤਰਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਤਾਕਤ (ਅਰਬੀ)
ਪਤਿ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਤਾਪ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਵਿਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸ਼ਿਰੀਫਲ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)

ਤਿਆਗਣਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ)	ਨਸ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਤਿਲ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਨਾਉ ..
ਤੀਰ (ਉਰਦੂ)	ਨਾਟਕ ..
ਤੁਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਨਾਰਿ ..
ਤੁਕਾਂਤ	ਨਾਸ ..
ਤੁਮਰੇ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਨਿਰਬਿਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਤੁਲਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਨਿਕਾਲੇ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਤੁਲਸੀ ..	ਸੰਖੀਆ (ਫਾਰਸੀ)
ਤੋਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਸਗਣ (ਛੰਦ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਥਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼)	ਸੰਗ ..
ਥੋੜੀ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕਰਤਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਦਰਸ਼ਨ ..	ਕਯਾ (ਹਿੰਦੀ)
ਜਨਮਸਾਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕਮਲ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਜਮਨਾ ..	ਕਲਕੀ ..
ਜੜੀ ..	ਕਲਯਾਣ ..
ਜਾਨਵਰ (ਫਾਰਸੀ)	ਕਵਿਤਾ ..
ਜੀਵਣ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕਿਸੇ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਜੈਸੇ ..	ਕਿੰਤੂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਟੈਕਸ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ..
ਢੇਰ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕੱਢ ..
ਧੰਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਕਾਮਾਦਿਕ ..
ਧਰਮ ..	ਕਾਲਿੰਦੀ ..
ਧ੍ਰਿਗ ..	ਕਾਰਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਧੀਰਯ ..	ਕੀਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਧੂਹਿਆ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕੇਸ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਧੂਮਕੇਤੂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਕੁਮਾਰਗ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਨਕਲੀ (ਅਰਬੀ)	ਕੁਲ (ਅਰਬੀ)
ਨਗਾਰੇ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਕੁੜਾ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਨਗਣ (ਛੰਦ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਖੰਡ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਨਜਰ (ਅਰਬੀ)	ਖਾਣਾ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਨਦਾਈ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਖਾਲਸਾ (ਤੁਰਕੀ, ਤਦਭਵ)
ਨਲੋਰ ..	ਗ੍ਰਹਿਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਨਮ : (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਗੰਗਾ ..

ਗੱਡੀ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਅਧਯਾਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਗੁੰਥਾ (ਹਿੰਦੀ)	ਅਧਿਕ ..
ਕ੍ਰਮ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਧਿਕਾਰ ..
ਕਰਤਾ ..	ਅਧਿਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਾਰਥੀ)
ਕਰਮ ..	ਅਧਿਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਗੁਰੂਆ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਰਥ ..
ਘਰ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਅਰਥਾਤ ..
ਘੁਮਾਈ ..	ਅਨੇਕ ..
ਘੋੜੇ ..	ਅਵਗੁਣ ..
ਚਕਵੇ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਅਵਸਯ ..
ਚਕਵੀ ..	ਅਰੀਮ (ਅਰਬੀ)
ਚੇਨਣ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਆਂਦਾ (ਆਂਦਰਾਂ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਾਰਥ)
ਚਕ੍ਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਆਤਮ ਗਯਾਨ ..
ਚਮਕੀਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਆਨੰਦ ..
ਚਮਤਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਆਦੇਸ਼ ..
ਚਮਦੂਆ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਆਸੀਰਬਾਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਾਰਥ)
ਚਰਚਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਆਧਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਚਰਣਸਰਣ ..	ਐਸਦੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਚਲਦਾ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਦਿਸਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਚੜ੍ਹਿਆ ..	ਇੰਦ੍ਰੀਆ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਾਰਥ)
ਚਾਹੁਨੇ ..	ਏਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਚਾਹੀਏ ..	ਸਾਹਿਬ (ਅਰਬੀ)
ਚਾਰ ..	ਸੰਬਾਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
	ਸਕਤਾ ..
ਛੰਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸੰਬੰਧ ..
ਛਾਯਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸੱਟ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਜਸ ..	ਸਤਗੁਰ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਜਹਾ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼)	ਮਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਜਗ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਸਤੰਯ ..
ਜਗਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸਵ ..
ਅਸਲ (ਅਰਬੀ)	ਸਤਿਸੰਗ ..
ਅਭਿਲਾਖਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਾਰਥ)	ਸਿਰਪੰਥੀ (ਛੇਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਅੰਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸਾਖੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)

ਸਾਰ (ਸਸਕ੍ਰਿਤ)	ਯੱਕਾ (ਫਾਰਸੀ)
ਸਾਵਣ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਯਥਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਈ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਯਾਦ (ਅਰਬੀ)
ਸਮਸਯਾ ..	ਯੋਗ (ਉਰਦੂ)
ਸਹਿਤ ..	ਰਹਿਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸਿਖਿਆ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਰਖਣੇ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਸਿਹਰਫ਼ੀ. (ਫਾਰਸੀ)	ਰਖਿਆ ..
ਸੀਤਾਫਲ (ਹਿੰਦੀ)	ਰਗਾਂ (ਫਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਸੋਹਣੇ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਰੁਚੀ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਸੁਧਾਇਆ ..	ਰਾਜਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸੁਮਹੂਰਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸੂਰਯ ..	ਵਿਸੇਸ਼ਕ੍ਰੀ ..
ਹੋਸ ..	ਵੇਗ ..
ਹਰ. (ਉਰਦੂ)	ਵੇਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਹੱਥ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸਸਤ੍ਰ ਧਾਰੀਆ ..
ਹਿਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਲਿਖੇ (ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਹਿੰਦੂ (ਫਾਰਸੀ)	ਲੋਹੇ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਕਸੈਲਾ. (ਪੰਜਾਬੀ)	ਵਸਾਯ ..
ਕਹਾ (ਹਿੰਦੀ)	ਵਸਤੂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਕੰਗਾਲ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਕਤਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮ੍ਰਿਗਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਯਾਖਯਾ ..
ਮ੍ਰਿਤਤਾ ..	ਵਧ ..
ਮਿਟ ..	ਵਰਣਮਾਲਾ ..
ਮਿਠਾਸ (ਪੰਜਾਬੀ)	ਵਾਹਗੁਰੂ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਮੁਕਤਿ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਾਚਕਪਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮੁਕਾਬਲਾ (ਅਰਬੀ, ਤਦਭਵ)	ਵਾਰਾਨ ..
ਮੁਖ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਾਸਤੇ (ਅਰਬੀ)
ਮੁਲੰਦਾ (ਫਾਰਸੀ)	ਵਾਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮੁਰਤਿ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਾਰ ..
ਮੇਲ ..	ਵਾਲੀ (ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼)
ਮੋਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਵਿਅਰਥ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਮੋਕੇ (ਅਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ)	ਵਿਸਰਗਾਂ ..
ਯਗਣ (ਛੇਦ) (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਵਿਸਾਰ ..

ਵਿਖਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	ਸਤੀਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਵਿਧਾਨ "	ਸਲੋਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਵਿਚਾਰ "	ਸੁਖੰਡ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)
ਵਿਸ਼ਨੂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਸੀ "
ਵਿਸਯ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸ਼੍ਰੋਤਾ "
ਸ਼ਬਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸ਼ੋਭਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਸੇਖੀ (ਅਰਬੀ)
ਸਗਨ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਤਦਭਵ)	ਫ਼ਾਰਸੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ)
ਸਾਸਤ੍ਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਫਾਯਦਿਆਂ (ਅਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ)
ਸ਼ਿਕਾਰ (ਫ਼ਾਰਸੀ)	ਖਾਸ (ਅਰਬੀ)
ਸ਼ਿਵ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)	ਖਯਾਲ "

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :—

- (1) ਤਕਰੀਬਨ 60 ਫ਼ੀਸਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
- (2) ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲਿਕ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।
- (3) 16 ਫ਼ੀਸਦੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।
- (4) ਬਹੁਤੇ ਤੱਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਏ' ਤੇ 'ਐ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਯ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।
- (5) ਕੋਈ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਜ, ਤੁਰਕੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕੋਲਿਤ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਏ ਰਚਨਾ-ਨਮੂਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਜਮਾਨਾ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਉਦੋਂ, ਕੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਕੀ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਪੈਣਾ, ਮੰਨਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਆਪ ਦੀ ਸਮੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ

ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਘੜੇ :-

1. ਕ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਖ' ਲਈ
2. ਙ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉਪਰ ਪੈਂਦੇ 'ਰ' (ॠ) ਲਈ
3. ਞ ਦੇਵਨਾਗਰੀ 'ਥ' ਲਈ

ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ 'ਰ', 'ਚ' ਤੇ 'ਵ'। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟ, ਤ, ਨ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਤਾਂ ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਮੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ :-

ਵਿਸ਼੍ਣੂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ<sup>1</sup> ਮੁਕ੍ਯੁ<sup>2</sup> ਅਨਯੋਕ੍ਯੁ<sup>3</sup> ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟੀ, ਯੁਧਿਸ਼੍ਠਰ

ਆਪਦੀ ਰੁਚੀ ਤਤਸਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਤਕ ਅਰਬ 'ਯ' (ي) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਏ' ਅਤੇ 'ਅ' ਵਿਚ 'ਯ' ਦੀ ਬਦਲੀ ਵਾਜਿਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਿਵੇਂ :-

'ਆਗਾਯਾ', ਨਾ ਕਿ 'ਆਗਿਆ' ਸਿਯਾਮਾ<sup>5</sup> ਨਾ ਕਿ ਸਿਆਮਾ, 'ਵਯਾਖਯਾ'<sup>6</sup> ਨਾ ਕਿ 'ਵਿਆਖਿਆ', 'ਸਮਯ' ਨਾ ਕਿ ਸਮਾਂ<sup>7</sup>। ਆਦਿ।

ਜਿੱਥੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਉਥੇ ਸਿਹਾਰੀ ਦਾ ਲੇਪ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਦੋਰਘੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ :-

'ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ'<sup>8</sup> ਨਾ ਕਿ 'ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ'<sup>9</sup>। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਬਦ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।—ਸੁਬੁਪਤਿ<sup>10</sup> ਭਾਗਯਮਣਿ<sup>11</sup> ਮੁਕਤਿ<sup>12</sup>, ਭੁਗਤਿ<sup>13</sup> ਆਦਿ।

1. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 17
2. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 21
3. ਗੁਰਸਬਦਾਲੰਕਾਰ—ਪੰਨਾ 83
4. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 21
5. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 9
6. ਗੁਰਮਤਿ ਦਿਵਾਦਰ—ਪੰਨਾ 15
7. ਗੁਰਸਬਦਾਲੰਕਾਰ—ਪੰਨਾ 33
8. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 25
9. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕਸ—ਪੰਨਾ 3
10. ਗੁਰਮਤਿ ਸਧਾਰ—ਪੰਨਾ 71
11. ਭਾਗਯਮਣਿ—ਪੰਨਾ 10
12. ਗੁਰਮਤਿ ਸਧਾਰ—ਪੰਨਾ 61
13. ਗੁਰਮਤਿ ਸਧਾਰ—ਪੰਨਾ 61

ਇਹੀ ਹਾਲ ਔਂਕੁੜ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ :—

ਸੁਰਭਾਨ<sup>1</sup>, ਸਾਧੁ ਸੰਗਤ<sup>2</sup>, ਗੁਰੂ, ਲਘੁ<sup>3</sup>, ਕਿੰਤੂ<sup>4</sup> ਆਦਿ।

ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਟਿੱਪੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਧੁਨੀ ਉਪਜਾਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ — ਰਹਿੰਦੀ<sup>5</sup> ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਧ ਹੈ।

ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਅੱਖਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਚਿਨ੍ਹ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ :—

ਐ — ਰਿ — ਰਿਸ਼ਿ

ਬਾ — ਸ — ਸ਼ਗੀਰ

ਜ — ਸ — ਸਮਯ

ਖ — ਕ — ਕਮਾ

ਜ਼ — ਜ — ਜਾਨ (ਗਯਾਨ)

ਫ — ਫ — ਹਸ

(ਵਿਸਰਗਾ) : — † — ਦੁਖ; ਨਮ;

(ਹਲੰਤ) : — ੲ — ਮਾਨਸ

ੳ — ਤ — ਤਕਲੀਫ

ੴ — ਤ — ਤਤੀਬ

ੵ — ਹ — ਹਜਵ

੶ — ਹ — ਹਰਾਮ

੷ — ਸ — ਸੁਸਕ

੸ — ਜ — ਜਿਕਰ

੹ — ਚ — ਜਹਿਰ

੺ — ਜ — ਅਜ਼ਦਹਾ

1. ਨਾਮਮਾਝਾ ਕੋਸ਼—ਪੰਨਾ 3

2. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਰ—ਪੰਨਾ 111

3. ਗੁਰਭੰਦ ਵਿਵਾਕਤ—ਪੰਨਾ 151

4. ਗੁਰਮਤ ਸਾਰਤੋਤ—ਪੰਨਾ 151

5. ਅਨੇਕਾਬ ਕੋਸ਼—ਪੰਨਾ 41



- ੨ — ਜ — ਜਯਾਫਤ  
 ੩ — ਜ — ਜਹੂਰ  
 ੪ — ਸ — ਸਬੂਤ  
 ੫ — ਸ — ਸਹੂਲਤ  
 ੬ — ਸ — ਸਰੀਰ  
 ੭ — ਸ — ਸਬਰ  
 ੮ — ਉ — ਉਮਰ  
 — ਅ — ਅਕਲ  
 — ਇ — ਇਲਮ  
 ੯ — ਗ — ਗਰਕ  
 ੧੦ — ਫ — ਫੌਜ  
 ੧੧ — ਕ — ਕਤਲ  
 — ਇਜਾਫਤ — ਚਸਮੇਮਾ

ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

"ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਲਿਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਜੇ ਅੱਖਰ ਉਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਓਪਰੀ ਬੋਲੀ ਲਿਖਣੀ ਪਵੇ, ਤਦ ਅੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਲਪਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਅਜੇਹੇ ਪੂਰਣ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੱਧ ਉਚਾਰਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਹ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਕਲਪੇ ਗਏ ਹਨ।"

ਸਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹੀ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਰੁਚੀਆਂ ਉਘੜਦੀਆਂ ਹਨ।

### ਬੋਲੀ :—

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ

1. ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਿੰਦਵੀ ਵਾਲਾ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਭਾਗ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਈਏ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ, ਉਦਾਸੀਆ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬੂਜ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀਨੁਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਲਣਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਡੇਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਅਸਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਾਠੀ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਉਘੜ ਖੜੋਤਾ।

ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਖੋਚਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਸੰਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ। 'ਨਾਟਕ ਕਾਵਾਰਥ ਦੀਪਕਾ', 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ', 'ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ', 'ਸਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ', 'ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੋਰਾਣ', 'ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ ਤੇ 'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ' ਆਦਿ ਐਸੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛਪਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਚਤੁਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਗੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਨੁਮਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦਲਾ ਅਫਜਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਕਾਵਿ), ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਸਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ—ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਪਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

(ੳ) 'ਹ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ, ਪੁਤ੍ਰ, ਭਾਈਓ, ਸੁਣ, ਮੇਰੇ ਕੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾ ਯੋਹ ਭਾਣਾ  
ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਕੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਬੂਲ ਦੇਹ ਕੋ

ਤਯਾਗ ਕਰ ਉਸਕੇ ਜਿਓਤਿ : ਰੂਪ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵਾਂ, ਭਾਯਾ ਹੈ ।”

(ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਪੰਨਾ, 64-65)

- (ਅ) “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਅਵਤਾਰ ਗਧਾ, ਬੇਲ, ਬਕਰੀ, ਘੋੜੀ ਔਰ ਸੂਰ ਆਦਿ ਕੀ ਰੱਛਾ ਲੀਯੋ ਨਹੀਂ ਥਾ ਔਰ ਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੋਂ ਕੀ ਭਗਤੀ ਕਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨੇ ਲੀਯੋ ਵੱਧ ਆਏ ਥੇ । ਉਨਕਾ ਆਨਾ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਆਗਿਆਪਾਲਨ ਲੀਏ ਔਰ ਖਾਲਿਸਾ ਧਰਮ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਵੇਲਾਨੇ ਲੀਯੋ ਥਾ ।”

(ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ, ਪੰਨਾ, 14)

- (ੲ) “ਹਮ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੈਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸੁਖੇਣ ਜੋ ਲਛਮਣ ਕਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨੇ ਲੋਕਾ ਸੇ ਆਯਾ ਥਾ ਔਰ ਜਿਸਨੇ ਅਪਨੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬੂਟੀ ਸੇ ਉਸੇ ਜਿਵਾਯਾ ਥਾ ਵੱਧ ਅਬ ਕਹਾਂ ਚਲਾ ਗਯਾ ਕਿ ਸਰੂਪਨਖਾ ਕਾ ਨਾਕ ਜੋੜਨੇ ਨਹੀਂ ਆਯਾ ।”

(ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ, ਪੰਨਾ 151)

- (ਸ) “ਇਸ ਸੇ ਯੋਹ ਸਾਬਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਭਿੱਛਾ ਮਾਂਗ ਕਰ ਖਾਵਾਂਗੇ ਉਨਕੋ ਜਮਰਾਜ ਜਰੂਰ ਮਾਰੇਗਾ ਔਰ ਜੋ ਅਪਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੋ ਪੰਨ ਕੇ ਆਸਰੇ ਕਰ ਲੇਤੇ ਹੋ, ਵੇ ਇੱਛਾਧਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਹੈਂ ਉਨ ਪਰ ਜਮ ਕੀ ਹਕੂਮਤ ਨਹੀਂ ।”

(ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੋਰਾਨ, ਪੰਨਾ 65)

ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਟੂਕਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ :—

“ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਕੋ ਯਹਾ ਤਕ ਪਸੰਦ ਫਰਮਾਯਾ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਅਪਨੇ ਪਾਸ ਰਖਤੇ ਥੇ ।”

(ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ, ਪੰਨਾ 430)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ।

ਪਰ ਆਪਦੀਆ ਮਗਰਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ । ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪੈਰੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ;—

“ਕਈ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤ, ਪੁਜਾਰੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਈ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਕੜਾਹ

ਪ੍ਰਸਾਦ, ਨਕਦੀ, ਭੋਟਾ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ ਹਨੇ ਭੋਗ ਪਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਭੋਲੇ ਸਿੱਖ ਧੰਨ ਭਾਗ ਜਾਣਕੇ ਇਸ ਸੋਚੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰ ਘੜੀ ਅੰਦਰ ਪਾਠ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦਸਾ, ਪੰਨਾ-422)

"ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜਿਗਧਾਸ ਨੂੰ ਵੀਰਮਾਨ ਭੇ ਕੇਠਾ ਕੇ ਪੰਜ ਚੁਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਏ ਜਾਣ। ਪੰਜ ਪੰਜ ਨੇਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਕੇਸਾ ਵਿਚ ਛਿੜਕੇ ਜਾਣ।... ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਤਕ ਲੇ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਅਨਸਾਰ ਨਾਉਂ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ।"

(ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-58)

ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਸ ਰਚੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

## ਸ਼ੈਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਹ ਨਿੱਜਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ<sup>1</sup>। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ<sup>2</sup>। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਆਪਦੇ ਲਿਖਣ ਦੰਗ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਬੜੀ ਢਕਵੀਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕਈ ਲੱਛਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ

1. Style means that personal ideosyncrasy of expression by which we recognize writers. ...Whatever goes to make a man's writing recognizable is included in his style. Middleton Murry in "Problems of Style" On Page-45.

Published by :—Geoffrey Cumberlege—Oxford University Press, London, New York, Toronto. Year-1952.

2. "Style...is a means by which a human being gains contact with others. It is a personality clothed in words. Character embodied in speech." Lucas in "Style" on page -49.

Published by : F. L. Lucas. Cassell and Co., Ltd., London, 3rd Edition, 1956.

ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ) ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸੈਲੀ ਰੂਪ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ-ਵਾਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ :—

“ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ  
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ  
ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਯਾ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ” ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ” ਹੈ।  
ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਗੀਧਰ ਸ਼ਾਮੀ ਨੇ ਗੁਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੈ,।

(ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਭੁਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-ੳ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਈ ਥਾਂ ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

‘ਪਯਾਰੇ ਪਾਠਕ ਜੀ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧਨ ਲੰਮੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—  
“ਦੇਸ਼ ਸੁਧਾਰਕ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਿਤ੍ਰ ਭਾਰਤ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਚਾਰਕ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ  
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਅਦੁਟਿਯ ਦ ਸਪੁੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੇ ਦਲਾਰੇ  
ਮੇਰੇ ਪਯਾਰੇ ਗੁਰ ਭਾਈੳ।”

(ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭੁਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-ੳ)

ਇਹ ਲੱਛਣ ਵੀ ਆਪਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧਨ ਵਾਲੀ ਰੁਚੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਾਠਕ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਉਤੇ ਕੰਨ ਧਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

‘ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਰ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਕਾਰਜ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੀਏ ਅਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੀਏ।

(ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਭੁਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-ੳ)

ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਹਵਾਲੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ :

“ਐਸੇ ਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਾ ਹੈ :—

ਜਿਨ ਸਿਰ ਰਚਿ ਰਚਿ ਬਾਧਤ ਪਾਗ ਸੋ ਸਿਤ ਚੁੰਚ ਸਵਾਰੇ ਕਾਗ”

ਔਰ ਵਰੀਦ ਜੀ ਬਰਨਣ ਕਰਤ ਹੇ :

ਜਿਨ ਲੋਇਣ ਜੋਗ ਸੋਹਿਆ

ਸੋ ਲੋਇਣ ਮੈਂ ਡਿਠ ॥

ਕੱਜਲ ਰੇਖ ਨਾ ਸਹਿਦਿਆਂ

ਪੰਖੀ ਸੁਏ ਬਹਿੱਠ ॥

(ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ ਪੰਨਾ-480)

ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਸਗੋਂ ਦਸੋ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਈ ਥਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

“ਫੇਰ ਹਜਰਤ ਸੁਲੇਮਾਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਕੌਣ ਵੁਖੀ ਔਰ ਸ਼ੋਕਾਤੁਰ ਹੈ ?

ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਣ ਫਸਿਆ ਹੋਯਾ ਹੈ ?

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਣ ਬਿਲ ਬਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ?

ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਕੌਣ ਘਾਯਲ ਹੈ ?

ਕਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ

ਸੁਰਖੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ?

ਏਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਏਹ ਉਹ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਰ ਭਾਈ ਸਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ—ਔਹ ਜੋ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਾਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

(ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ਧ ਪੰਨਾ-9)

ਹਜਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਕਥਨ ਪੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਰਾਬ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀ ਔਰ ਪੇਗੰਬਰਾਂ ਨੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਿਆ ਹੈ, ਸਰਾਬ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅੰਗ ਦੋਸੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤ ਗਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ — 10)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਰੋਆ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸਰਸ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਨਾਲ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਸਿਕ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਰਸਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

".....ਝਣਕਾਰ ਤੇ ਕੜਕੁੱਟ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਕੀਰਤਨ'

ਬਣਾ ਲਯਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਸ ਸ੍ਰੀਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਜੋੜੀ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਉਡਾਯਾ ਹੋਯਾ ਆਟਾ ਸਿੱਖਾ ਦੀਆ ਦਾੜ੍ਹੀਆ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਮਾਲਾ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਪਰ ਡਿਗਦਾ ਹੈ" ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ ਚੋਟ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :—

"ਪਾਠਕ ! ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਸੇ ਯੋਹ ਤੋ ਪੂਛੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ! ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ੍ਰੋ ਕੇ ਘਰ ਭੋਜਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਅੰਗ ਉਨਕਾ ਦੀਆ ਹੂਆ ਦਾਨ ਲੱਤੇ ਹੈਂ ਅੰਗ ਉਨਕੋ ਜਜਮਾਨ ਬਨਾ ਕਰ ਕਥਾ ਸੁਨਾਤੇ ਹੈਂ ਉਨਕਾ ਕਯਾ ਹਾਲ ਹੋਗਾ ?"

(ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਪੰਨਾ-56)

ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਦੋਖੋ :

"ਸੋ ਅਕਲ ਦੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਰਾਬ ਹੈ । ਅਥਵਾ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਆਦਮੀ ਤੋ ਪਸੂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਾਬ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰਸਾਇਣ ਹੈ ।"

(ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ, ਪੰਨਾ-23)

ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਲੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਪ ਰੁੱਖੇ ਜਾਪਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਆਪਦੀ ਸੈਲੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ੌਧਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ।

## ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਦਿਆ ਮਾਰਤੰਡ' ਜਾਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੀਤਾ ਸੁਰਜ ਵੱਸਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਾਗਰ ਸਨ। ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਿਦਿਆ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤਾਚਾਰਯ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਜੇ ਵੈਦਗੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਰਕ ਤੇ ਨਿਆਇ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨੀਤੀ ਜੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਡ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

- (1) ਪਹਿਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਥੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਾਯਫੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- (2) ਦੂਜੇ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਥੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- (3) ਤੀਜੇ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਨ ਕਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (4) ਚੌਥੇ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਉਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੱਥਾਂ ਉਤੇ ਵੱਸੀਕਰਨ ਤੇ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸਬਦ-ਸਮੂਹ ਨਿਯੁਕਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਯਫੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਕਲਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਣੇ, ਜਾਂ ਮੰਡਨ, ਜਾਂ ਖੰਡਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿਤ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਆਖਵਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਤੁਕਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਸੁਸ਼ੋਕਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਲਨਾ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਅਪਣਾਏ। ਤੁਲਨਾ ਜਾਂ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੇ ਹੁੰਝ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਗੱਟ ਮਸਲਿਆ ਤਕ



ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲ ਤਕ ਜਾਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਪਕੜ ਜਾਂ ਹੁੰਝ ਵਿਚ ਬਲ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਇਹੀ ਗੁਣ ਸਿਧ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੇਕਲਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਵਿਦਵਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਸਕੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਈਏ ਤੱਥਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੋਂਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :—

### ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ

ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਚਾਹੇ ਪਿੰਗਲ ਰਿੰਸਾ ਦੇ ਸੁਤਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲ ਕੇ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਨੰਤ ਛੰਦ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਵਯ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਾਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਛੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਅਰ ਜੇ ਕੁਛ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮਾਂਤਰ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ.. ਇਸ ਕਾਰੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕਾਵਯ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ ।"<sup>14</sup>

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਬਾਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਖਣ ਬਾਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਅਨਮੋਲ ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ । ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਸੂਤ ਬੋਧ, ਹਦਾਯਕਲ ਬਲਗਣ, ਗਦ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਗੁਲਜਾਰੇ ਸਖੁਨ, ਛੰਦ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਛੰਦ ਮਾਲਾ, ਛੰਦ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਛੰਦ ਬੰਧਿਨੀ, ਛੰਦਾਰਣਵ, ਛੰਦੋਨਿਧਿ, ਛੰਦੋ ਮੰਜਰੀ, ਛੰਦੋਬੋਧ, ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ, ਪਿੰਗਲ ਦਰਪਣ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਰੂਪ ਦੀਪ, ਦਾਰਸ਼ਪਤਯ ਵਿਰਤ ਅਭਿਧਾਨ, ਵਿੱਤ ਦੀਪਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ ।

ਫਰ ਨੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :—

रसात्मकं वाक्य काव्यम्

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

“ਅਰਥਾਤ—ਰਸਮਯ ਵਾਕਯ ਕਾਵਯ ਹ।”<sup>1</sup>

ਮਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਛੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਟੁਕਾਂ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਜੋ ਪਦ ਅਰਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ੀ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਰਤਾਂਦੇ ਹਨ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਸੋਕਾਦਿਕ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰਕੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਨਰਕ੍ਰਿਤ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਯਥਾ :—

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਐ ਖਾਤ

(ਵਾਰ ਆਸਾ)

ਅਰੁ

ਹਉ ਹਰਿ ਜਪ ਭਈ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ

(ਕਾਨੜਾ ਮ. 4)

ਤੁਥਾ

ਫੋਟ ਫੋਟ ਰਿਪੁ ਸੋਨ ਕੋ ਕੋਟ ਕੋਟ ਕਰ ਸੀਸ

ਐਸੀ ਪਦਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ “ਵੀਪਸਾ” ਹੈ।<sup>2</sup>

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਛੰਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ।

### ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

“ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਯ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਅਗਾਧ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਯਤਨ ਨਾਲ ਰਤਨ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ” ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵਯ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਹੁਣ “ਗੁਰ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ” ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।<sup>3</sup>

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ ਵਾਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

1. ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਪੰਨਾ 34

2. ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਪੰਨਾ 37

3. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ ‘ਅ’

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ।<sup>1</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਅਤਿ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਹੈ :—

ਯਦ੍ਯਪਿ ਹੈ ਨਖਸ਼ਿਖ ਰੂਪ ਭਰੀ ਨਵਬਾਲਾ  
ਕੂਖਨ ਵਸਨਹੀਨ ਸ਼ੋਕਾ ਨਹੀਂ ਪਾਵਈ,  
ਸੂਪਕਾਰ ਚਤੁਕ ਤੇ ਤਯਾਰ ਕੀਨੇ ਭੱਖ ਭੋਜ  
ਨਮਕ ਵਿਹੀਨ ਆਖੇ ਰਸ ਨਹਿ ਆਵਈ,  
ਨ੍ਰਿਤਯ ਗੀਤ ਮਹਿ ਅਤਿ ਨਿਪੁਨ ਕੀ ਰਾਗਵਿਦਯਾ  
ਮੀਨੇ ਕੰਠ ਬਿਨਾ ਨੈਕ ਕਿਸੇ ਨਹਿ ਭਾਵਈ,  
ਤੇਸੇ ਕਵਿਬਾਨੀ ਚਤੁਰਾਈ ਪੰਡਿਤਾਈ ਭਰੀ  
ਰਹਿਤਾਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਿੱਤ ਹਰਾਸ਼ਵਈ”<sup>2</sup>

ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵਿਧਆਰਥੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਛੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਖੂਬ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੋਟਾ ਲਾ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਸ ਪਾਸ ਝਾਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੇਵਲ ਘੋਟੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਜਿਵੇਂ ਅਨਸਵਰ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਕਿਸੀ ਕਰਮ ਕਾ ਸਮਯ ਸਿਰ ਕਰਣਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਬੇ ਮੌਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ “ਅਨਸਵਰ” ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ।

ਉਦਾਹਰਣ :—

ਸੂਕੇ ਸਰਵਰ ਪਾਲ ਬੰਧਾਵੇ,  
ਲੂਣੇ ਖੇਤ ਹਰਿ ਵਾਰ ਕਰੈ,  
ਆਇਓ ਚੌਰ ਤੁਕੌਤਾਂ ਲੈ ਗਇਓ,  
ਮੇਰੀ ਰਾਖਤ ਮੁਗਧ ਫਿਰੇ,

1. ਵੇਖੋ ਕਾਂਡ ਤੀਜਾ, ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪੰਨਾ 24

2. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ ‘6’

ਜਿਹਵਾ ਬਚਨ ਸੁਪ ਲਹੀਂ ਨਿਕਸ,  
ਤਬ ਹੇ ਧਰਮ ਕੀ ਆਸ ਕਰੇ ।"

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ)<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਧੇ :-

"ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪੁਰੁਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਕਲਪਣ, ਤਦ "ਉਲੇਖ" ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ,

ਉਦਾਹਰਣ :-

ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਕੁਮਨ ਮਹਿ ਕੁਮਾ,  
ਠਾਕੁਰ ਮਹਿ ਠਕਰਾਈ ਤੋਰੀ ਕੋਮਨ ਸਿਰ ਕੋਮਾ,  
ਸੁਖੀਅਨ ਮਹਿ ਸੁਖੀਆ ਤੂੰ ਕਹੀਅਹਿ ਦਾਤਨ ਸਿਰ ਦਾਤਾ,  
ਤੇਜਨ ਮਹਿ ਤੇਜਵੰਸੀ ਕਹੀਅਹਿ ਹਸੀਅਨ ਮਹਿ ਹਾਤਾ,  
ਸੂਰਨ ਮਹਿ ਸੂਰਾ ਤੂੰ ਕਹੀਅਹਿ ਭੋਗਨ ਮਹਿ ਭੋਗੀ,  
ਗੁਸਤਨ ਮੇ ਤੂੰ ਬਡੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੋਗਨ ਮਹਿ ਜੋਗੀ,  
ਕਰਤਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਕਹੀਅਹਿ ਆਚਾਰਨ ਮਹਿ ਆਚਾਰੀ,  
ਸਾਹਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਸਾਚਾ ਸਾਹਾ ਵਾਪਾਰਨ ਮਹਿ ਵਾਪਾਰੀ

(ਗੁਜਰੀ ਅ: ਮ: 5)<sup>2</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕੋ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਲੰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਰੀਤੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

### ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਛਾਪਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕ੍ਰਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਲਿਖਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਵਿਦਯਾ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸੁੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਜੋ ਛਾਪਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੀ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜੋ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੱਧਤਾ ਦਾ ਆਦਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮਤਨ (text) ਵੇਖਿਆ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਚਮੁਚ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੁੱਧਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

1. ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ, ਪੰਨਾ 33.

2. ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ, ਪੰਨਾ 14.

ਜਿੱਥੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ।

‘ਉਡੁ’ ਦਾ ਅਰਥ ਨੰਦ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਹੰਗ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ‘ਨਛਤਗਨ’ ਤੇ ਤੀਜੇ ‘ਕੈਵਰਤਕ’ ਅਰਥ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ਉਡੁ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੰਛੀ, ਸਿਤਾਰੇ (ਤਾਰ), ਕੈਵਟ (ਮਲਾਹ)”<sup>1</sup> ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ‘ਅਰਜਨ’ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“.....ਪੰਡੁਰਾਜਾ ਦਾ ਪੁਤਰ (ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦਾ ਭਾਈ)”<sup>2</sup>

“ਅਵਤੰਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

‘ਮੁਕੁਟ’ ਤੇ ‘ਅੱਗੇ ਬ੍ਰੰਕਟਾਂ’ ਵਿਚ ਫੇਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(ਤਾਜ)<sup>3</sup>

ਪਰਿਘ’ ਸਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :—

“ਸੂਰਯ ਅਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ” ਨਾਲ ਹੀ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ (halo) ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।<sup>4</sup>

ਜਿੱਥੇ “ਕਲਪ” ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪ ਦਾ ਮਤਲਬ “ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਦਿਨ” ਹੁੰਦਾ ਹੈ”, ਉੱਥੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

“4320000000 ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਮਾਂ”<sup>5</sup>

“ਪਤ੍ਰੀ” ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਧਤ੍ਰਿਨ੍

ਤੇ “ਪਯ ਦਾ ਧਯਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

“ਮੰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਨ੍ “ਵਯ੍” ਨਾਲ ਭਯਸ਼”

ਤੇ “ਵਾਜੀ” ਨਾਲ ਭਾਜਿਨ੍ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦਾ ਦਿਤਾ ਜਾਣਾ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

1. ਅਨੈਕਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 2
2. „ „ „ 3
3. „ „ „ 3
4. „ „ „ 31
5. „ „ „ 12
6. „ „ „ 30
7. „ „ „ 31
8. „ „ „ 40

ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਨਾਮ, ਪੁਲਿੰਗਵਾਦੀ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਲਿੰਗਵਾਦੀ ਵਰਤਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਪੁਰੁਸ਼' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ 'ਪੁਰਸ਼' ਹੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੁਰੁ' ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ 'ਪੁਰਸ਼' ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ 'ਅਸ਼' ਕੇਵਲ ਸੰਗਿਆਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਕੇ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

### ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼

ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼' ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਨੰਦ ਦਾਸ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਦਰਸਨ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਕ' ਪਾਸੋਂ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਂਡਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਲਏ ਸਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਯਾਇ (Synonym) ਇੱਕਠੇ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘਾਲ ਦ ਪਿਛੇ ਵੱਡਾ ਫਿਕਰ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

“ਇਹ ਕੋਸ਼ ਭੀ ਅਨੇਕਾਰਥ ਵਾਂਗ ਅਗਿਆਨੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਤਨਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਮਝਣਾ ਅੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਮੀ ਕਾਪੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ? ਹਿੰਦੀਵਿਚ ਲਛਮੀ ਵੇਂਕਟੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰੈਸ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਸੰਵਤ 1980 ਦੀ ਛਪੀ ਅਤ ਲਹਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੰਨ 1914 ਦੀ “ਨਾਮ ਮਾਲਾ” ਭੀ ਅਨੰਤ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵਿਦਯਾ ਅਭਯਾਸੀ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮਾਮਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਨਵੇਂ ਸਬਦ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਤਕਰਾ ਦੇ ਕੇ, ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ, ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਮਾਂ ਬਾਬਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਨਾ ਰਹੇ।”<sup>1</sup>

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਲਾਲਸਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੱਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਏ।

1. ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼—ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 'ਅ'

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਥੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਥੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਲੇਣ ਲਈ ਹੇਠਲਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

“ਧੂਰਤ” (ਵੰਚਕ), “ਕੁਰੰਗ” (ਹਰਿਣ), “ਪਾਧਾਣ” (ਪੱਥਰ), “ਨੌਕਾ” (ਕਿਸਤੀ),<sup>1</sup> “ਵਾਣ” (ਤੀਰ)<sup>2</sup> “ਰਜਨੀ” (ਰਾਤ੍ਰੀ)<sup>3</sup> ਆਦਿ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸਗੋਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਲਾਤੀਨੀ ਜਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ :—

“ਚੰਦਨ”	Sandal ( <i>Santalum album</i> ) <sup>4</sup>
“ਕਮਲ”	Lotus ( <i>Nelumbium speciosum</i> ) <sup>5</sup>
“ਹਰਿਦ੍ਰਾ” (ਹਲਦੀ)	Turmeric ( <i>Curcuma longa</i> ) <sup>6</sup>
“ਪਪੀਹਾ”	The pied Cuckoo ( <i>Cuculus Melanoleucos</i> ) <sup>7</sup>
“ਨਾਰਿਯਲ”	Cocoanut ( <i>Cocos Nucifera</i> ) <sup>8</sup>
“ਚਮੇਲੀ”	Jasmine ( <i>Jasminum grandiflorum</i> ) <sup>9</sup>

ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਅੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਅੰਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਤਤਕਰਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਕਿੰਨ ਨੰਦ ਦਾਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਧਾ ਦੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਜਿਲਸਿਲਾ ਮਨੋਹਰ ਗੀਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਛਿਤ ਨਾਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਅੰਧ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕੋਸ਼ ਗੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਇਹ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰ ਤਤਕਰਾ ਵਿਚ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਨੰਬਰ

1.	ਨਾਮ	ਮਾਲਾ	ਕੋਸ਼	ਪੰਨਾ	24
2.	”	”	”	”	28
3.	”	”	”	”	31
4.	”	”	”	”	26
5.	”	”	”	”	18
6.	”	”	”	”	14
7.	”	”	”	”	31
8.	”	”	”	”	41
9.	”	”	”	”	44

ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਲੂਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਨਾਮ ਇਸ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਇਸ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਏ ਹਨ।<sup>1</sup>

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਛੇਦ ਦੀ ਚਾਲ ਸਹੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸਬਦ ਜਾਂ ਨਾਮ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਫੁਟ ਨੰਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

“ਕੂਲ” ਸਬਦ ਨੂੰ ਫੁਟ ਨੰਟ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਕੂਲਯ, ਸਮਾਨ<sup>2</sup>

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਨਤੁ” ਸਬਦ ਦਾ ਫੁਟ ਨੰਟ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਨਹੀਂ, ਤਾ।<sup>3</sup>

ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ “ਭੋ” ਸਬਦ ਫੁਟ ਨੰਟ ਵਿਚ “ਭਯਾ, ਹ ਗਿਆ” ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।<sup>4</sup>

## ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ “ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ”, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੋਧ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਤਨ (text) ਤਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗਲਤ ਖਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਫੁਟ ਨੰਟਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

“ਕਵਿ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੱਲ ਹੇ, ਉੱਲਾਲ ਉਲੱਹਲਾ ਤੋ ਭਿੰਨ ਛੇਦ ਹੈ, ਅਰੁ ਉੱਲਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫੁਪਯ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਯਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”<sup>5</sup>

“ਕਵਿ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਯਮਕ ਸਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਰੰਗੀ ਛੇਦ ਦੀ ਹਰੇਕ ਟੁਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਯੇ।”<sup>6</sup>

“ਕਵਿ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਛੇਦ ਮਨਹਰ ਹੈ, ਘਨਾਛਰੀ ਨਹੀਂ, ਘਨਾਛਰੀ ਬੱਤੀ ਅਕਰ ਦਾ ਹੋਦਾ ਹ ਅਰੁ ਅੰਤ ਲਘੁ ਹੋਯਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”<sup>7</sup> ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਗੁੱਝਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਵੇਖੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸੋਧ ਦਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਸਾਧੀ।

1. ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ	49
2. “ “ “ “	40
3. “ “ “ “	34
4. “ “ “ “	45
5. ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਪੰਨਾ	17
6. “ “ “ “	18
7. “ “ “ “	19



### ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਐਸੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਪਿਛੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਗਰਮਤ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕੋ ਕੱਜੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਦਲੇਰ ਮਾਨਯੋਗ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਰੀਝ ਸੀ, ਤੇ ਬੇਦੋਸ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੀਝ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਇਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਸਿਰਫ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“It is a whole library of literature on Sikhism.....One can not over estimate the importance of such a work. It is the most valuable book on Sikhism produced in the modern days.”<sup>1</sup>

ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਦੀਰਘ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ’ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਦਵਤਾ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੌਰੇ ਸੌਰੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

1. “All references to the Vedas and Shastras, The Bible, The Quran and other religious books are fully traced. The different religions and their respective terms and symbols are adequately dealt with ‘Comments being made in a very liberal spirit without showing any trace of Sectarianism.
2. The historical references are explained concisely but exhaustively, advantage being taken of the most recent researches. The author does not hesitate to point out different errors of fact occurring in the standard works.
3. The geographical places especially those belonging to Sikh History, are located correctly, the most helpful part being the information about Gurdwaras illustrate with maps.

1. ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ‘6’

4. The names of the trees and herbs are explained with corresponding botanical terms used in European Science.
5. The names of diseases and medicines have been so fully dealt with that one could gather a complete pharmacopoeia from it.
6. Names connected with natural philosophy have, as far as possible, been fully explained.
7. Musical and metrical systems are discussed comprehensively, and their distinctions are supported with quotations and authorities. The information given on porosity and Rhetoric is most complete and handy.
8. Metrical riddles, so common in old literature, but now so difficult to understand, are also explained.
9. Each word is treated etymologically, and the different meanings, with apt illustrations, are given in Punjabi and Hindi under serial numbers.
10. It embodies more than seven thousands Arabic and Persian words. To show their correct derivation and pronunciation, they are also given in the Persian characters. In like manner the Sanskrit words are given in the Devnagri characters.
11. The book is profusely illustrated with maps and pictures. The book is first of its kind in Punjabi, and supplies a long felt want. It is not only an all inclusive work for ready reference but contains solid articles on great and historical topics connected with the Sikh history and Religion.

ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਮਝਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. "... .. a comprehensive Dictionary of Guru Granth Sahib and other sacred and historical books of the Sikhs. This is a stupendous work..."<sup>2</sup>

1. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭੁਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 'ਚ'

2. Bhai Bishan Das Puri, M.A., P.E.S. Ex-Principal, Government College, Dharamsala, and Reporter on Books, Education Deptt. Punjab.

2. "... .. a remarkable service to the Sikh literary word."<sup>1</sup>
3. "... .. a store-house of information and gathered harvest of years of incersant labour... a service not only to the Sikhs but to the Punjabi Language."<sup>2</sup>
4. "... .. It deals with all the words used in the Sikh Scriptures and the books of historical importance of the Sikhs in great detail full of instructive information..."<sup>3</sup>
5. "... .. this work of his will be useful not only to the Sikh community but also to all Punjabis general."<sup>4</sup>
6. "... .. I was very much impressed with meanings and explanations given for each word, its synonyms and the various sense in which it can be used, at the same time supporting it with quotations from different books of authority..."<sup>5</sup>
7. "... .. a comprehensive Encyclopaedia of Sikh literature and Historical books." comes topping over his previous work on Sikhism, prosody, Rhetoric etc.<sup>6</sup>
8. "Sardar Kahan Singh gives us an Encyclopaedia ..never been done before, and work would be found to be indispensable for all future study of the subject."<sup>7</sup>
9. "The book is worthy of the great scholar in every way."<sup>8</sup>
10. "It is a really Herculean task .. .. unique work."<sup>9</sup>
11. "... .. a scholarly work of geate work. No pains have been spared to make the work useful and easy of reference."<sup>10</sup>

- 
1. (Bhai) Vir Singh
  2. (Sir) Jogindera Singh
  3. (S.B.Sir) Sunder Singh Majithia.
  4. (Raja, Sir) Harnam Singh Ahluwalia.
  5. (Raja Sir) Daljit Singh of Kapurthala.
  6. Bhai Arjan Singh, O.B.E., S.B., Rais of Bagarian
  7. Prof. Puran Singh
  8. (Bhai) Jodh Singh, M.A., Prof. of Divinity.
  9. (Bhai) Beant Singh, Giani B.A., Professor, Oriental College, Lahore.
  10. Sardar Bahadur, Diwan Singh Duggal, Civil Surgeon.

ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੋ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ, ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਰੋਸ਼ਨ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਤ ਰਹੇਗਾ।

### ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ

ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਵੀ ਹਿਰਦੈ ਰਾਮ ਦੇ "ਹਨੁਮਾਨ ਨਾਟਕ" ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾ 'ਕੋਵਲ ਅਰਥ' ਹੀ ਘੀਤੋਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

"ਦੂਸਰਾ ਭਾਵ ਯੋਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਅਧਰਮ ਔਰ ਅਨੀਤੀ ਸੇ ਥੋੜੇ ਆਦਮੀਓਂ ਕੋ ਪਰਾਜਯ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਯੋ ਬਹੁਤ ਸੋਨਾ ਭੋਜਤਾ ਹੈ ਵਹ ਅਪਨੇ ਹੀ ਪਾਪ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ ਜੇਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਸਾਥ ਚਮਕੌਰ ਕੇ ਮਕਾਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਆ ਜਬਕਿ ਸਿਰਫ ਚਾਲੀਸ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਸਾਥ ਥੇ। ਇਸਕਾ ਫਲ ਯੋਹ ਹੁਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਹਾਥ ਦੇਕਰ ਬਚਾਯਾ। ਔਰ ਜਾਲਸੋਂ ਕੋ ਨਾਸ਼ ਕੀਆ।"<sup>1</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮਤਨ ਦਾ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

"ਐ ਦੇਸ਼ ਭਾਈਓ, ਅਗਰ ਆਪਨੇ ਕੁਛ ਮੰਤ੍ਰੇ ਸੇ ਲਾਭ ਓਨਾਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਅਰਥ ਕੋ ਬਿਚਾਰ ਕਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਯਾ ਕੀ ਓਰ ਮਨ ਕੋ ਲਗਾਓ।"<sup>2</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਫੋਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਭੁੰਘੇਰੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

"ਆਪ ਭੀ ਇਸ ਪਰ ਗੋਰ ਕਰੋ ਔਰ ਕੁਝ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਾਸ ਕਰ ਲਾਭ ਉਠਾਓ, ਕੋਵਲ ਕਥਾ ਸੁਨ ਕਰ ਔਰ 'ਅਚੁੱਤੇ ਕੋਸਵੇ' ਯੇ ਅਸਤੋਤ੍ਰ ਕਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਔਰ ਤੁਲਸੀ ਚਬਾਕਰ ਯਾ ਏਕ ਦੋ ਪਤਾਸੇ ਖਾ ਕਰ ਹੀ ਕਥਾ ਕਾ ਸਾਰ ਨਾ ਸਮਝ ਬੈਠਨਾ।"<sup>3</sup>

ਭਾਵੇਂ 'ਏਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

1. ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ ਪੰਨਾ 152
2. " " " " 209
3. " " " " 219

".....ਏਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਡਤ ਨੇ ਕਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਵਕਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤੀ ਹੈ ਬਨਿਸਬਤ ਰੁਪਏ ਕੇ"<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

"ਜੈਸੇ ਕਿ ਤੋਰੇਤ ਮੇਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਏਕ ਮਨੁਆ ਨਾਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਥਾ ਜਿਸਨੇ ਏਕ ਗਧੇ ਕੀ ਹੱਡੀ ਸੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਕੋ ਮਾਰਾ, ਉਸਕੇ ਲੀਯੇ ਆਕਾਸ਼ਧਾਨੀ ਹੂਈ ਥੀ ਕਿ ਕਬੀ ਸਿਰ ਪਰ ਉਸਤਰਾ ਨਾ ਲਗਾਨਾ। ਉਸਮੇਂ ਜੋ ਇਤਨਾ ਬਲ ਔਰ ਸਾਹਸ ਥਾ ਸਦਾ ਜਟਾ ਜੁਟ ਰਹਿਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਥਾ।"<sup>2</sup>

ਆਪਣੀ ਗਲ ਨੂੰ ਵਜਨਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ— "ਜੈਸੇ ਕਿ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਕਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਕੋ ਤਬ ਤਕ ਕਿਲੇ ਕੋਟ ਵਗੈਰਾ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਜਬ ਤਕ ਹਮ ਸੈਦਾਨੋਂ ਮੇਂ ਹੀ ਨਿਭਯਾ ਰਹਿਤੇ ਹੋਂ ਔਰ ਕੋਟ ਕੀ ਪਨਾਹ ਲੈਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕੋ ਗਰਦ ਮੇਂ ਮਿਲਾ ਸਕਤੇ ਹੈਂ।"<sup>3</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਸਤੀ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਦੇਖੀਯੋ ਸੀਲਵਤੀ ਵਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਪਨੇ ਪਤੀ ਕੇ ਸਾਧ ਹੀ ਨਿਰਯਤਨ ਅਪਨੇ ਪ੍ਰਾਣੋਂ ਕੋ ਲੈ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਔਰ ਜੋ ਅਗਨੀ ਹਨ ਸੇ ਭਸਮ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਉਨਕਾ ਯਹ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਥਨ ਕੀਯਾ ਹੈ, "ਸਤੀਯਾਂ ਏਹੁ ਨਾ ਅਖਅਹਿ ਮਤਿਯਾਂ ਲਗ ਜਲੰਨ। ਸਤੀਆ ਸੋਈ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਬਿਰਹੁ ਚੋਟ ਮਰੇਨ।"<sup>4</sup>

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮ ਜਾਣੀਕਾਰੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

'ਸਤੀ ਕੀ ਰਸਮ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋਨੇ ਕਾ ਹਕਮ ਲਾਰਡ ਬੈਂਟਕ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਸਭਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਯਾ।'

ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ— "ਔਰ ਨਮਕ ਕੀ ਕਸਮ ਪੂਰੀ ਨਿਬਾਹੋ ਤਾਕਿ ਨਮਕ ਹਲਾਲੋਂ ਮੇਂ ਹੋਕਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਮੇਂ ਮਾਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੋਂ ਬਨੇ। ਦਖੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੇਂ ਜੈਸੇ ਵਰਨਣ ਕੀਯਾ ਹੈ।

1. ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ ਪੰਨਾ 248
2. " " " " 254
3. " " " " 265
4. " " " " 294
5. " " " " 296

## ਸ਼ਬਦ

“ਚੋਰ ਗਯਾ ਘਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚੋਬਾਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ।”

ਕੁਖਾ ਕੂਟੇ ਭਾਲਦਾ ਲੂਣ ਭਾਂਡਾ ਫੜਿਆ ।

ਚੁੱਖਕੁ ਲੈਕੇ ਚੁੱਖਿਆ ਤਿਸ ਕੱਖ ਨਾ ਖੜਿਆ ।

ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਗੁਨਹਗਾਰ ਧੜ ਧੜ ਧੜਿਆ ।”

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੋ—‘ਦੋਧੋ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਭੀ ਮਾਂਗਨੇ ਵਾਲੇ ਕੇ ਤਿਨਕੇ ਅੰਤ ਰੁਈਸੇ ਭੀ ਹਲਕਾ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਜੇਸੇ ਕਿ ਲਿਖਾ ਹੈ ‘ਸਲੋਕ’

ਤ੍ਰਿਣਾਦਪਿ ਲਘੁਸਤਲਾਦਪਿਦ ਯਾਚਕ :

ਵਾਯੁਨਾ ਕਿੰਨਕੀ ਤੇਯੋ ਮਾਮਯੇ ਯਾ ਸਾਚਯੋਦਿਤਿ ॥

ਅਰਥ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ :—

ਤਿਨਕੇ ਸੇਂ ਹਲਕੀ ਰੂਈ ਹੈ ਮਾਗਰ ਮਾਂਗਨੇ ਵਾਲਾ ਰੂਈ ਸੇਂ ਭੀ ਹਲਕਾ ਹੈ । ਅਗਰ ਵੱਧ ਐਸਾ ਹਲਕਾ ਹੈ ਤੋਂ ਹਵਾ ਨੇ ਕਯੋਂ ਨਹੀਂ ਉੜਾਯਾ । ਹਵਾ ਓਸਕੇ ਨਜਦੀਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਆਤੀ ਕਿ ਕਹੀਂ ਮੇਰੇ ਸੇਂ ਕੁਛ ਮਾਂਗ ਨਾ ਬੈਠੇ ।”<sup>1</sup>

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲੰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :— ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਕੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੀ ਮਨੋਹਰ ਹੇ । ਉਨਕੋ ਪੜ੍ਹ ਕਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਵੀਓਂ ਕੀ ਵਿਦਯਾ ਕਾ ਹਮਾਰੇ ਕੋ ਪੂਰਨ ਗਯਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ । ਇਸੀ ਨਾਟਕ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਹਿਰਦਯ ਰਾਮ ਕਵੀ ਨੇ ਅਨੁਬਾਦ ਕੀਯਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਯਥਾਰਥ ਕਹਾ ਜਾਯ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਂ ਹਿਰਦਯਰਾਮ ਕੀ ਕਵਿਤਾ ਭੀ ਹਨੁਮਾਨ ਸੇਂ ਕੁਛ ਖਮ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਆਪ ਇਸੀ ਏਕ ਬਾਤ ਸੇਂ ਜਾਨ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮਾਵਤਾਰ ਜੋ ਪਰਮ ਕਾਵਯਪ੍ਰਿਯ ਥੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਕੋ ਯਹਾ ਤਕ ਪਸੰਦ ਫਰਮਾਯਾ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਅਪਨੇ ਪਾਸ ਦੇਖਤੇ ਥੇ ਇਸ ਸੇਂ ਬਿਸੇਸ ਹਿਰਦਯਰਾਮ ਕੀ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਔਰ ਹਮ ਕਯਾ ਸਬੁਤ ਦੇ ਸਕਤੇ ਹੈ ।<sup>2</sup>

ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਸਤਕਾਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇਭਾਰ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

## ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੌਰਾਣ

ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੌਰਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਪਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰਾਣ ਦੇ ਕਲ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ

1. ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਕਾ, ਪੰਨਾ 73

2. “ ” ” 429-30

ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰ ਕਿੰਨਿਆਂ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤੱਤ ਕੱਢੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਅਲੱਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਘਟਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਟਾਖ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਡੇਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: (ਹੁਣ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਬੋਲੀ' ਦਾ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ :—

"ਅਬ ਬਤਾਓ ਗੁਰ ਅੰਰ ਚਲੇ ਕਹਾ ਸੇ ਹੁਏ ਹੈ, ਬਿੱਦਯਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋ ਹੈ ਮਗਰ ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਅਬ ਕਹਤੇ ਹੈ ਨਿਗੁਰੇ ਦਾ ਦਰਸਨ ਨਾ ਕਰੋ ਵੇਹ ਜੋ ਨਿਗੁਰੇ ਥੇ ਸੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸ਼ਿਵ ਕੀ ਪੁਰੀ ਅੰਮੋਂ ਹੀ ਦੇਖ ਆਉਂਦੇ ਥੇ ਅੰਰ ਨਾਲੇ ਉਨ ਦੇਵਤਾਯੋਂ ਕੋ ਬਲਾ ਲੇਤੇ ਥੇ ਅਬ ਦੇਖੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਤਾ ਹੈ ਜਾ ਨਿਗੁਰਾ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੇ ਬੀਚਾਰਣਾ ਪਖਛਪਾਤ ਕੋ ਛੋੜ ਕਰ।"<sup>1</sup>

"ਬਿਸਨ ਅੰਰ ਸ਼ਿਵ ਕੇ ਸੰਬਾਦ ਮੇਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਬਿਸਨ ਨੇ ਕਹਾ ਗ੍ਰਹਿ ਤਯਾਗ ਕੇਵਲ ਦੁਖ ਹੈ ਤਾ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਆਪੋ ਕਾ ਪਦ ਤਯਾਗ ਕਰ ਅਰ ਭਜਨ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਕਰ ਜੋ ਆਵਾ-ਗਵਨ ਤੇ ਛੁਟੇਂ।"<sup>2</sup>

"ਜੜ ਭਰਬ ਅੰਰ ਬਿਸ਼ਨੁ ਕੇ ਸੰਬਾਦ ਮੇਂ ਕਥਾ ਹੈ, ਜੜ ਭਰਬ ਨੇ ਕਹਾ ਕਿ ਮੇਂ ਏਕ ਗੁਫਾ ਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਕੋ ਦੇਖਾ ਅੰਰ ਉਸ ਸੇ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰੀ ਅਖੀਰ ਕੋ ਸੈਨੇ ਉਸ ਸੇ ਕਹਾ ਤੁੰ ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਹੈਂ ਉਸ ਨੇ ਕਹਾ ਮੇਂ ਵੈਸਨਵ ਹੋਂ, ਮੁਝ ਬਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਨਹੀਂ ਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਕੋ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਜੋਗ ਬਿਖੇ ਆਇਆ ਹੋਂ, ਅੰਰ ਫਿਰ ਕਹਾ ਅਗਰ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜੜ ਭਰਬ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ।"<sup>3</sup>

ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆ ਕਈ ਥਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੋ :—

"ਦੇਖੋ ਵੇਹ ਸਾਧੂ ਕੈਸੇ ਥੇ ਫਿਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਤੇ ਥੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਤੇ ਥੇ ਅੰਰ ਕਹੀ ਠਹਿਰਤੇ ਨਹੀਂ ਥੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੇ ਗਯਾਨ ਦਾਯਾ ਅੰਰ ਆਗੇ ਕੋ ਚਲਤੇ ਰਹੇ ਯਹੀ ਸਾਧੂਓਂ ਕਾ ਧਰਮ ਲਿਖਾ ਹੈ ॥ ਆਗੇ ਪਰਾਸਰ ਅੰਰ ਅਵਧੂਤ ਅੰਰ ਜੜ ਭਰਬ ਅੰਰ ਬੇਸਵਾ ਜਹਾਂ ਇਨਕਾ ਆਪਸ ਮੇਂ ਸੰਬਾਦ ਹੁਆ ਹੈ, ਉਸ ਕੋ ਦੇਖੋ ॥

ਦੇਖੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੇਸਵਾ ਕੋ ਭੀ ਕੇਸਾ ਗਿਯਾਨ ਥਾ ਅੰਰ ਕੈਸਾ ਮਿਜਾਦਾ ਕੇ ਅੰਰ ਗਯਾਨ ਕੇ ਬਚਨ ਕਹੇ ਹੈ ਉਨ ਬਚਨੋਂ ਕੋ ਉਨ ਸੰਤੋਂ ਨੇ ਮਾਨਾ। ਦੇਖੋ ਵੇ ਭੀ ਕੈਸੇ

1. ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੋਗਣ ਪੰਨਾ 64

2. " " " " 42

3. " " " " 85

ਮਹਾਤਮਾ ਬੇ ਕਿ ਦਰੁਸਤ ਬਚਨ ਬੋਲਵਾ ਕੇ ਭੀ ਮਾਨਤੇ ਬੇ ॥ ਅਬ ਕੇ ਲੋਗ ਕਿਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾ ਭੀ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਮਾਨਤੇ ਆਪਨੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕੇ ਮੁਖ ਰਖਤੇ ਹੈ ॥ ਔਰ ਸਭਾ ਮੈਂ ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ ਵੇਹ ਕੁਛ ਅਪਨੀ ਗਠੜੀ ਲੇਕਰ ਆਤਮਾ ਹੈ ਵੇਹ ਜੋਸੇ ਵੇਸਵਾ ਆਈ ਔਰ ਸਭਾ ਮੈਂ ਆਏ ਕਾ ਜਾਣਕਾਰ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨਾ ਯਹ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ॥ ਦੇਖੇ ਵੇਹ ਅੰਜੇ ਪਰਮਹੰਸ ਬੇ ਫੋਰਨ ਬੋਲਵਾ ਕੇ ਬਚਨ ਪਰ ਰੇਣੇ ਲਗ ਗਏ ॥”<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਦੱਸੇ:—

“ਦੇਖੋ ਅਬ, ਇਸ ਜਮਾਨੇ ਮੈਂ ਕਿਆ ਹਾਲ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ ਆਪਸ ਮੈਂ ਈਰਖਾਬਾਦ ਕਰਕੇ ਨਜਾਯ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਔਰ ਉਸ ਮੈਂ ਸਭ ਖਾਏ ਜਾਤੇ ਹ ਲਟਾ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਔਰ ਨਜਾਯ ਕਾ ਸੰਬਾਦ ਹੈ ਪਰਾਸਰ ਅਰਥਾਤ ਪਰਾਈ ਵਸਤੂ ਕੇ ਅਪਨਾ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਅਬ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਯਾ ਅਦਲ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਦੋਨੋਂ ਫਰੀਕ ਮੁਖਤਾਰ ਕਰ ਵਕੀਲ ਆਦਿਕੋਂ ਕੋ ਦੇਤੇ ਹੈਂ ਔਰ ਜਾਨਤੇ ਭੀ ਹੈਂ ਮਗਰ ਫਿਰ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਤੇ ॥”

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡੇਰਾ ਪਰੇਪਰਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਨ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਭੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲਿਸਕਾਰਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿਸ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਹੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀਭਾਤ ਰੁਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਢੰਗ ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਦੀ ਮੱਖੀ ਉਤੇ ਮੱਖੀਮਾਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖਾਨਾ ਪੁਰਤੀ ਜਾਂ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ।

### ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਅਨਰਥ ਕਰਕੇ ਜੋ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਟਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂੜ ਨਾਸਿਕੇਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਮਲਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਫੁੱਟ ਨੋਟਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੱਖਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖ ਲਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਗੁਰੂੜ’ ਤੇ ਨਾਸਿਕੇਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਘੋਖਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ 59 ਸਫੇ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਲਾਏ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਕੁਲ 101 ਸਫੇ ‘ਸੱਦ’ ਦੀ ਟੀਕਾ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਦ ਦਾ ਮਤਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

1. ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਪੰਨਾ 6

2. “ “ “ “ “ 44



ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

‘ਅੰਤ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣ ਜੀਉ ।

ਪ੍ਰਾਣ ਤਯਾਗਨੇ ਸਮਯ ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਯਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੇਹ ਤਯਾਗ ਪਿਛੇ ਨਿਰਬਾਣ (ਸੰਖੂ ਰੂਪ ਨਿਤਯ ਏਕ ਰਸ ਪਰਮਾਤਮਾ) ਕਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ।

ਕੇਸੇ ਗੁੱਪਾਲ ਪੰਡਿਤ ਸਦਿਅਹੁ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜੇ ਪੁਰਾਣ ਜੀਉ ।

ਬਜਾਯ ਪੰਡਿਤ ਬੁਲਾਨੇ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਲਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾ ਆਵਾਹਨ (ਆਗਾਧਰ) ਕਰਨਾ ਐਰ ਬਜਾਯ ਗੁਰੂ ਪੁਰਾਣ ਕੇ ‘ਹਰਿਕਥਾ’ ਪੜਨੀ ।

ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜੀਐ, ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁਣਿਐ, ਬੇਬਾਨ ਹਰਿ ਰੰਗ ਗੁਰੂ ਭਾਵਏ ।

ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਕਿਰਿਆ, ਦੀਵਾ, ਫੁਲ ਹਰਿਸਰ ਪਾਵਏ ।

“ਹਮਾਰੇ ਪੀਛੇ ਔਰ ਸਭ ਬਾਤੋਂ ਛੋੜ ਕਰ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੀ ਕਥਾ ਪੜਨੀ, ਔਰ ਉਸੀ ਕਾ ਨਾਮ ਸੁਣਨਾ ਔਰ ਗੁਰੂ ਕੇ (ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੇ ਕੋ) ਵਿਮਾਨ ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਕ੍ਰਿਯਾ, ਦੀਵਾ, ਗੰਗਾ ਮੈਂ ਅਸਥੀਉਂ ਕਾ ਡਾਲਨਾ, ਇਨ ਸਭ ਕਰਮੋਂ ਦੀ ਜਗਿਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾ ਪ੍ਰੇਮ (ਹਰਿ ਰੰਗ) ਭਾਤਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਯੇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਕੋ ਵੱਧ ਕ੍ਰਿਯਾਹਾ ਜਿਸ ਕਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਆ ਗਯਾ ਹੈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ । ”<sup>1</sup>

“ਉਪਰ ਕੀ ਤੁਕ ਸਾਥ ਸੰਬੰਧ ਮਿਲਾਯੋ ਬਿਨਾ ਅਗਰ ਇਸ ਤੁਕ ਕਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਤਵਾਲਿਉਂ ਕੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕਰੀਏ ਤੋਂ ਕਾਵਯ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਨ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ, ਔਰ ਨਾ ਅੰਨਯਮਤੀਉਂ ਕੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਯੋਂਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ‘ਪਾਵਏ’ ਪਦ ਕ੍ਰਿਆਵਾਚਕ ਹੈ, ਇਸ ਤੁਕ ਕਾ ਅਰਥ ਯੇਹ ਹੋਗਾ ਕਿ ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਸਜਾ ਬਰਤਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀਵਾ, ਫੁਲ, ਗੰਗਾ ਮੈਂ ਡਾਲ ਦੇਂ । ਸਿਧਾਂਤ ਯੇਹ ਨਿਕਲੇਗਾ ਕਿ ਬਜਾਯ ਬ੍ਰਹਮਣੋਂ ਕੋ ਦੇਨੇ ਕੇ ਸਭ ਵਸਤੂ ਗੰਗਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦੇ, ਐਸੀ ਸੁਰਤ ਮੈਂ ਸਿਵਾਯ ਗੰਗਾ ਕੀ ਮਛਲੀਉਂ ਕੇ ਔਹ ਕਿਸੀ ਕੋ ਕਯਾ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ?

ਇਥੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਦਿਸ ਸਕਦੇ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਇੰਜ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੂਲ ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ।

### ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ

ਇਸ ਸ਼ਰਣੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਟੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਮਹਾਰਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1935 ਵਿਚ ਲਿਖਵਾ

1. ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਣਬ ਪੰਨਾ 69 ਤੋਂ 71

ਇਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਕੁਮਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

“ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ ਅਜੇਹੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਠਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਅਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਅਰਥ ਤੋਂ ਅਨਰਥ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਨੇਕ ਥਾਂ ਫੁਟਨੋਟ ਦੇ ਕੇ ‘ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ’ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਸਟੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਕਾਂਗ ਜਾਂ ਤੁਕ ਦੀ ਕੋਈ ਔਖਿਆਈ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੇ।

ਅੱਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਫਰਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਰ ਪਾਠਕ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਸ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਵੀਰ ਰਸ ਪੂਰਿਤ ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ ਵਾਰਾ, ਪਰ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਸੁਰਵੀਰਤਾ ਭਰਣਾ” ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਖੜਕੇ ਦੜਕੇ ਵਾਲੀ ਧੁਨੀ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭੇਨ ਤੋੜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਰਥ ਲੱਭਣੇ ਬੜੇ ਔਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਸੋਮਿਆ ਤੋਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼ਬਦ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਔਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਰਮ ਵਿਦਵਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ’ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨੇ ਰਖ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਔਖੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਜਤਨ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਟੀਕ ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

- (ੳ) ਚੋਟ ਪਈ ਖਰਚਾਮੀ ਦਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ,
- (ਅ) ਘੇਰ ਲਈ ਵਰਿਆਮੀ ਦੁਰਗਾ ਆਇਕੇ,
- (ੲ) ਰਾਕਸ ਵਡੇ ਅਲਾਮੀ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਣਦੇ,
- (ਸ) ਅੰਤ ਹੋਏ ਸੂਰਗਾਮੀ ਮਾਰੇ ਦੇਵਤਾ।

- (ੳ) ਖਰਚਾਮਾ ਦੀ, ਅਥਵਾ ਖਰਚਾਮਾ<sup>1</sup> ਹੱਠ ਫੌਜਾ ਦਾ ਸੁਕਾਬਲਾ ਹੋਣ ਪੁਰ ਸੱਟ ਪਈ,
- (ਅ) ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਨੇ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਆਕੇ ਦੇਵੀ ਘੋਰ ਲਈ।
- (ੲ) ਵਡੇ ਹੋਸ਼ਿਆਰ<sup>2</sup> ਰਾਖਸ ਨੱਠਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।
- (ਸ) ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁਜੇ।

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇਵਲ 56 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਤਾ ਫੁਲ੍ਹ ਫੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

### ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਕਲਨ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਮਸ਼ਮੂਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਐਸੇ ਮਿਆਰੀ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਵਸਤੂ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਸਿਮਟੀ ਹੋਈ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਉਤਕੰਠਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਲੱਖਣੇ ਬੜੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਜੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਠ ਲਿਖੀ ਵਾਕਫੀ ਤਿਆਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ;

### ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਮਹਲਾ ਦੂਜਾ ਵਾਰ ਮਾਝ

ਦੀਖਿਆ ਆਖ ਬੁਝਾਇਆ, ਸਿਫਤੀ ਸਚ ਸਮੇਉ

ਤਿਨ ਕਉ ਕਿਆ ਉਪਦੇਸੀਅੰ, ਜਿਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਉ।

<sup>1</sup>ਖਰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਮ ਬਜਾਉਣ ਦਾ ਡੰਡਾ ਗੁਜ਼ ਆਦਿ ਹੈ, ਚੰਮ ਉੱਤੇ ਖਰ ਦੀ ਸੱਟ ਪਈ, ਖਰਚਮ ਇਕ ਵਾਜਾ ਭੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਗਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿੱਖੀ ਗੱਲਾਈ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਥੱਲਾ ਚਪੋਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

<sup>2</sup>“ਦੇ ਰੋਬ ਦਮਾਨਨ ਉਸਰ ਖਰੀ ਖਰਚਾਮ ਅਨੇਕ ਬਸੋਂ ਬਨਕਾਰਾ,” ਅਤੇ “ਖਰਚਮ ਅਸਾਪੀ ਕੇਚਰੀ ਸੁਤਰੀ,” (ਸਰਵਲੋਹ) ਜੋ ਖਰ ਗਧੇ ਦੇ ਚੰਮ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੁਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

<sup>3</sup>ਅਲੀਮੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ।

## ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ

ਹਮ ਗੁਲਤੇ ਫਿਰਤੇ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਾ ਪੁਛਤਾ,  
ਗੁਰੁ ਸਤਗੁਰੁ ਸੋਗ ਕੀਰੇ ਹਮ ਥਾਪੇ,  
ਧਨ ਧੰਨ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਨ ਕੇਰਾ,  
ਜਿਤੁ ਮਿਲਿਐ ਚੂਕੇ ਸਭ ਸੋਗ ਸੰਤਾਪੇ,

## ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਹਰਖ ਅਨੰਤ, ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਥੀਆ,  
ਸੇ ਘਰ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਕਉ ਦੀਆ

## ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਖੇਮ ਸਾਂਤਿ ਰਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ  
ਬੁਧਿ ਗਿਆਨ ਸਰਬ ਤਿਹ ਸਿਧਿ,  
ਵਿਦਿਆ ਤਪ ਜੋਗ ਪ੍ਰਭੁ ਧਿਆਨ,  
ਗਿਆਨ ਸ੍ਰੋਸਟ ਉਤਮ ਇਸਨਾਨ,  
ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਕਮਲਪ੍ਰਗਾਸ,  
ਸਭ ਕੇ ਮਧ ਸਗਲ ਤੇ ਉਦਾਸ,  
ਸੁੰਦਰ ਚਤੁਰ ਤਤੁ ਕਾ ਬੇਤਾ,  
ਸਮਦਰਸੀ ਏਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤਾ,  
ਇਹ ਫਲ ਤਿਸ ਜਨ ਕੇ ਮੁਖ ਭਨੇ,  
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਬਚਨ ਮਨ ਸੁਨੇ

## ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਮਿਟਿਆ ਤਨ ਕਾ ਦੁਖ,  
ਮਨ ਸਗਲ ਕਉ ਹੋਆ ਸੁਖ,  
ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪਾਇਓ, ਮੇਰੇ ਭਾਈ,  
ਰੋਗ ਸੋਗ ਸਭ ਦੁਖ ਬਿਨਾਸੇ, ਸਤਗੁਰੁ ਕੀ ਸਰਣਾਈ  
ਅਗਨਿ ਬੁਝੀ ਸਭ ਹੋਈ ਸਾਂਤਿ,  
ਕਰ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰੁ ਕੀਨੀ ਦਾਤ  
ਨਿਥਾਵੇ ਕਉ ਗੁਰੁ ਦੀਨੇ ਥਾਨ  
ਨਿਮਾਨੇ ਕਉ ਗੁਰੁ ਕੀਨੇ ਮਾਨ  
ਬੰਧਨ ਕਾਟ ਸੇਵਕ ਕਰ ਰਾਖੇ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਨੀ ਰਸਨਾ ਚਾਖੇ  
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਕਉ ਭਇਆ ਦਇਆਲਾ  
ਸੋ ਜਨ ਹੋਆ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲਾ

### ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਕਲਿ ਜੁਗ ਉਧਾਰਿਆ ਗੁਰੁ ਦੇਵ,  
ਮਲਮੂਤ ਮੂੜ ਜਿ ਮੁਗਧ ਹੋਤੇ, ਸਭ ਲਗੇ ਤੇਰੀ ਸੇਵ

### ਆਸਾ ਪਟੀ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ

ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਕਉ ਸਤਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ,  
ਤਿਨ ਕਾ ਲੇਖਾ ਨਿਬੜਿਆ

### ਪਉੜੀ ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ, ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ

ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ ਧਨ ਧੰਨ ਹੈ,  
ਜਿਸ ਹਰ ਉਪਦੇਸ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਤਾਰੀ,

### ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਮੈਂ ਮੂਰਖ ਕੀ ਕੇਤਕ ਬਾਤ ਹੈ ? ਕੋਟ ਅਪਰਾਧੀ ਤਰਿਆ ਰੇ,  
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਸੁਣਿਆ ਪੇਖਿਆ,  
ਸੇ ਫਿਰ ਗਰਭਾਸ ਨ ਪਰਿਆ ਰੇ ॥

### ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਏਕ ਬੁੰਦ ਗੁਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਨੋ, ਤਾ ਅਟਲ ਅਮਰ ਨਾ ਮੁਆ,  
ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਕਉ ਸਉਪੇ,  
ਫਿਰ ਲੇਖਾ ਮੂਲ ਨ ਲਇਆ,

### ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਸਭ ਹੂੰ ਤਲੈ, ਤਲੈ ਸਭ ਉਪਰ, ਏਹ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦ੍ਰਿਸਟਾਏ,  
ਅਭਿਮਾਨ ਖੋਇ ਖੋਇ ਖੋਈ ਹਉ,  
ਸੋ ਕਉ ਸਤਗੁਰੁ ਮੰਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿੜਾਏ,  
ਅਤੁਲ ਅਤੁਲ ਅਤੁਲ ਨਹਿ ਤੁਲੀਐ  
ਭਗਤ ਵਛਲ ਕਿਰਪਾਏ,  
ਜੋ ਜੋ ਸਰਨ ਪਰਿਓ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਅਭੈਦਾਨ ਸੁਖ ਪਾਏ,

### ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ

ਧਨ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮਦਰਸੀ  
ਜਿਨ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤਿ ਤਹੀ ਤਰਾਤ

### ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ ਚੌਥਾ ਪੜਤਾਲ

ਚਾਰ ਬਰਨ ਚਾਰ ਆਸ੍ਰਮ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਿਲੈ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ,  
ਸੇ ਆਪ ਤਰੈ, ਕੁਲ ਸਗਲ ਤਰਾਧੈ

### ਸਵੇਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ, ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਅਛਲ ਪੂਰਨ ਅਬਿਨਾਸੀ,  
ਹਰਖਵੇਤ ਆਨੰਤਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਬਿਗਾਸੀ,  
ਗੁਣ ਗਾਵਹਿ ਬੇਅੰਤ, ਅੰਤ ਇਕ ਤਿਲ ਨਹੀਂ ਪਾਸੀ,  
ਜਾਕਉ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਸੁ ਜਨ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਮਹਿ ਮਿਲਾਸੀ  
ਧੰਨ ਧੰਨ ਤੇ ਧੰਨ ਜਨ ਜਿਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਭਇਅਉ,  
ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਪਰਸਉ,

ਸਿ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁੰਧੇ ਰਹਿਆਉ ।<sup>1</sup>

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 996 ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜੇ ਸੰਕਲਨ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਸੰਕਲਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕੋ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਤੁਕਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ । ਫੁਟ ਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਅੱਖਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅੱਖੀ ਤੁਕ ਆਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਕਈ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਨੋਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦਮ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

‘ਕਹਿਣੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ :

“ਅਸਿਤ ਅਨਾੜੀ ਕਦੇ ਨਾ ਬੂਝੈ  
ਕਥਨੀ ਕਰੈ ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਲੂਝੈ  
ਅੰਧ ਅਗਿਆਨੀ ਕਦੇ ਨ ਸੀਝੈ”

‘ਅਨਾੜੀ’ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਜੋ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

“ਅਨਾੜੀ ਪਦ ਉਸ ਨਾਉਂ ਪਰੀਕ ਵੇਦ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾੜੀ

ਦੇਖਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਅੱਰ ਯਮਦੂਤਾਂ ਦੀ ਏਜੈਂਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਮੁਰਖ ਅਰ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪੱਤਰੇ ਉੱਤੇ ਅਰਥਾਂ ਜਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਜਤਨ ਹੈ ਇਕ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 18 ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਜਿਕਰ ਹੈ :

“ਦਸ ਆਠ ਲਿਖੇ ਹੋਵਹਿ ਪਾਸ”

ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ 18 ਹੀ ਉਪ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

“ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ : ਮਤਸ, ਕੂਰਮ, ਲਿੰਗ, ਸਿਵ, ਸਕੰਦ, ਅਗਨੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਨਾਰਦ, ਭਾਗਵਤ, ਗਰੁਡ, ਪਦਮ, ਵੈਰਾਹ, ਬ੍ਰਹਮਾਡ, ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਭਵਿਸ਼ਯਤ, ਵੇਮਨ ਅੰਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰਾਣ

ਅਠਾਰਾਂ ਉਪ ਪੁਰਾਣ : ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, ਨਾਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਰਦੀਯ, ਸ਼ਿਵ, ਦੁਰਵਾਸਾ, ਕਾਪਿਲ, ਮਾਨਵ, ਉਸ਼ਾਨਸ, ਵਰੁਣ, ਸ਼ਾਂਬ, ਨੰਦਿਕੇਸ਼ੁਰ, ਸੌਰ, ਪਾਰਾਸਰ, ਆਦਿਤਯ, ਮਾਹੇਸ਼ਰ, ਭਾਗਵਤ, ਵਸਿਸਟ ਅੰਰ ਕਾਲੀ”

ਇਕ ਥਾਂ ‘ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ’ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ, ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਫੱਗੂਣ ਸ਼ੁਦੀ 11 ਤੋਂ 15 ਤਾਈ ਲੋਕ ਫਾਗ ਖੇਡਦੇ ਅਰ ਉਪਮ ਮਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਏਸ ਮੰਦ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਮ ਫਾਗੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ : ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਭੂਆ ਹੌਲੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭਸਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਹਿਰਨਯਾਕਸ਼ਪੁ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਬੈਠਾ ਕੇ ਕਾਠ ਦੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਬਚ ਗਯਾ ਅਰ ਹੌਲੀ ਸੜ ਗਈ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ, ਪੁਰਣਮਾਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੁਸ਼ਟਾਤਮਾ ਹੌਲੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾੜਦੇ ਅਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਆਹ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਯੁਧ ਵਿਦਯਾ ਦੇ ਅਭਯਾਸ ਨੇ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਲਗੀਧਰ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤ ਬਦੀ ਪਹਿਨੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ “ਹੌਲਾ ਮਹੱਲਾ” ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੌਲੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਮਹੱਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਸ਼ਨੁਈ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਪੈਦਲ ਅਰ ਅਸਵਾਰ ਸਜ਼ਤੂ ਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਰਟੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ”<sup>1</sup>

1. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਪੰਨਾ 234

2. “ ” 519

3. “ ” 547

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਇਕ ਪੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੰਢਲਾ ਮਾਰਦੀ ਸੀ।

### ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ

ਇਹ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਸੇ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਬਾਲੋ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਗੁਰਵਿਲਾਸ, ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਰਗ, ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਵਿਲਾਸ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀਆਂ 16 ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ 1116 ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਨਯਮਤੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵੈਦਯਕ ਆਦਿਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕਠਾ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਖਿਚੜੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਖ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ। ਇਸ ਪਰ ਭੀ ਭਾਰੀ ਖੇਦ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਗਜ਼ਾਤਾ, ਸਤ੍ਯ ਦੇ ਖੋਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਔਰ ਪਰਮਾਰਥ ਗਜ਼ਾਤਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਆਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਹਿਤਨਾਮੀਏ ਨੇ ਫੂਕ ਮਾਰਕੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹੀਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਬੁਝੇ ਦੀਵੇ ਦੇ ਦੁਰਗੰਧਿਤ ਪੂੰਝੇ ਨਾਲ ਫਿਰੜੇ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਰਾਮ ਤਲਬ ਅਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਡਿਗਿਆ ਹੋਯਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਿਗ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਰਹਿਤ ਨਾਮੀਆ ਭਾਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਲੀ ਕਰੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਏ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਓਸ (ਸ਼ਬਨਮ) ਵਿਚ ਸੌਣਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਮਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਏਹ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਜਹਿਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਭੀ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ, ਔਰ ਓਸ ਵਿਚ ਸੌਣ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਪਰ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਅਸਰ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਔਰ ਨਾ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਐਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨ ਭ੍ਰਮ ਦੇ



ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਏਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਕੇਹੜਾ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਸਕਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਵੇਦ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਅੰਜੀਲ ਆਦਿਕ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਵਿਚ ਸਿਰੋਮਣੀ ਜਾਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮੁਖਵਾਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸੋਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਣਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਤਜਾਗ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਛਿਨ ਵਿਚ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।<sup>1</sup>

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

- (ੳ) "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੱਕਾ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਦਰਸਨ ਕਰਣ ਆਏ, ਹਾਂ" ਇਸ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿਵ ਭਗਤ ਸੇ ਦਰਅਸਲ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਕਾਬਾ ਬੁਤਾਂ ਕਰਕੇ ਪੂਰਿਤ ਸੀ, ਅਰ ਬੁਤਪੂਜਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ "ਸੰਗ ਅਸਵਦ" ਜਿਸ ਦੇ ਚੁੰਮੇ ਬਿਨਾ ਹੋਂਦ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਹੁਣ ਭੀ ਕਾਬੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਚੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ਅ) "ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਮੂਧੀ ਪਈ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ" ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ, ਅਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਘਰ ਹੈ ਜਾਂ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫੇਰ ਮੂਧੀ ਪਈ ਹੈ।
- (ੲ) "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵੇਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਧਰਿਆ ਸੀ" ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮੱਛ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਪਰ ਭੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੱਛੀਆਂ ਖਾਣ ਕੜੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ।
- (ਸ) "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਮੰਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਯੋਗਿਨੀ, ਕੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਸਾਕਿਨੀ ਡਾਕਿਨੀ ਆਦਿਕ ਸਭ ਵਸਿ ਹੋ ਜਾਣ" ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸੀ ਸੇ।<sup>2</sup>

1. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 'ਅ'

2. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 'ਛ'

ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤਥਾ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਯ ਜਾਣਕੇ ਅਰ ਆਪ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੂਧਾਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਤੇ ਮੰਨੀਏ, ਅਰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਤਯਾਗਣ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਵੀ ਸੰਕਾ ਨ ਉਠਾਈਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਆਦਿਕ ਪੁਸਤਕ ਸੋਧਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਨਯਮਤੀਆਂ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤ ਪਰ ਲਿਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਸੁਭਵਲ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਪੜਾਰੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਪਾਠਕ ! ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵਚਨ ਮਾਂ ਸੰਚਯ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਚਨ ਅਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਯ ਵਿਚੋਂ ਸੰਬੰਧ ਵਾਕ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ “ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ” ਵਿਚ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਕੇ ਵਯਾਖਯਾ ਸਹਿਤ ਆਪ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।<sup>1</sup>

ਇਸ ਸਾਰੀ ਤਰਤੀਬ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਤੇ ਵਾਕਫੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

### ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ

ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਨ ਕਲਾ ਤ ਨਿਪੁਣਤਾ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਮੁਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਹਰ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਭਰਮ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਨਿਸਚੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ :

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

“ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਅਰ ਨਿਸ਼ਚਯ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਧੀ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕ ਰਚੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਲਾਭ ਅਰ ਹਾਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਗਾਥ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ ਲਾਭ

1. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ ‘੪’

ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੁਧ ਵਿਚਾਰ ਹਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਭੁੰਘੇ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਨਮਤੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭਾਰੀ ਭੁਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ।<sup>1</sup>

ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਸੁਧ ਧਰਮ ਹੀ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਸਣਾ ਲਏ ਹਨ।

- (1) ਉਸੂਲ ਵਿਰੁਧ
- (2) ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਰੁਧ
- (3) ਯੁਕਤੀ ਵਿਰੁਧ

ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਮਤ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੇਖਕ ਹਨ :—

- (1) 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਨਯ ਸਾਗਰ' — ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ।
- (2) 'ਵਿਮਲ ਵਿਵੇਕ ਵਾਰਿਧਿ' — ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਰਹਿਤਲਾਮੀਆਂ
- (3) 'ਚਰਿਤ੍ਰਪਾਖਿਆਨ'
- (4) 'ਗੁਰੂ ਵਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ'
- (5) 'ਗੁਰੂਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' — ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ
- (6) 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'
- (7) 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'
- (8) 'ਗੁਰੂਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ'
- (9) 'ਗੁਰੂ ਵਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ'

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰੋਲਤਾ ਤੇ ਸੁੱਧਤਾ ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ :—

ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਨਯ ਸਾਗਰ ਦੀ ਉਰਮੀ ਨੌਵੀਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲੇਖ ਹੈ :—

ਇਸ਼ਟ ਵਿਸਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੋ ਜਾਂ ਤੇ ਭਾਸਤ ਪਾਕ ॥

ਤਾ ਹੋਨੇ ਮੇ ਚਿਨ੍ਹ ਯੋ ਸਨੇ ਮਹਾਤਮ ਲੋਕ ।

ਕੀਓ ਗ੍ਰੰਥ ਯਹ ਗੁਰੋਂ ਜਗ ਨਿਖਲ ਨਿਵਾਰਨ ਸੋਕ ।

ਯਾ ਰਹੇ ਯਾਦਤ ਕਹੇ ਹੋ, ਭਗਤ ਜਨੋ ਹਿਤ ਨਾਮ ।

<sup>1</sup> ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਫੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-੯

ਵਿਸਨੂੰ ਹੀ ਕੇ ਮਿਲੇ ਵਰ ਨਾਹਿ ਅੰਰ ਸੇ ਕਾਮ ॥  
 ਵਹੀ ਕਹੇ ਕੁਛੁ ਸੁਨੋ ਅਬ ਹਰਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਰਾਮ ॥  
 ਜਗਨਾਥ ਜਗਦੀਸਰੋ ਮੁਰਲਿ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਯਾਮ ॥

ਜਿਸ ਵਿਸਨੂੰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਭੈਰਉ ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

“ਰੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਸਰੂਪ”। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸਨੂੰ ਦੇ ਹੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਦਸੇ ਨਾਮ ਕਥਤਾਰ-ਤਾਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਨੂੰ ਦੇ ਸਮਝਣਾ ਭਲ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੁਛਦ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਲਾਹ, ਕਬੀਰ, ਕਰੀਮ, ਕਾਦਿਰ, ਖੁਦਾ, ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਆਦਿ ਨਾਮ ਕਿਸ ਦੇ ਹਨ ?<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

“ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਇਕ ਭਗਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਾਣ ਲਈ ਆਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਜੇ ਕਵੀ ਜੀ ਉਹ ਪੋਥੀਆਂ, ਜੋ ਮੋਹਣ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਲੇ ਕੇ ਆਏ, ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਦੇ ਕਯੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ ਵਿਚ ਜਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਵੇਦ, ਸਰਾਪ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਵਿਚ ਭੱਟ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਯੇ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮੁੱਦਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਗਾਲਾ ਰਚੀ ਗਈ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰ ਸਰਾਪ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ ਅਰ ਨਾ ਗਰਭ ਪੈ ਕੇ ਜਨਮ ਧਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਵੀ ਦੇਹਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੁਰ ਰਚਨਾ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।”<sup>2</sup>

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁਲ 1500 ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅੱਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਫੁਟ ਨੋਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਸਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਥੋਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਬੋਲੇ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕੋ ਥਾਂ ਏਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

1. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 2

2. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ-੯

ਜੇ ਇਕ ਥਾਂ ਮੰਗਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਟਨੋਟ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ :

“ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢ ਭੀ ੴ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅਤੇ ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ—ਮੰਗਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਰੁਧ ਅਨੇਕ ਦੋਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਰਾਧਨ ਕਰਕੇ ਮੰਗਲ ਦੀ ਥਾਂ ਅਮੰਗਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਮੰਗਲ :

- (1) ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
- (2) ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
- (3) ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪਰਖੁ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
- (4) ੴ
- (5) ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ॥ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੇਭ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਜਪੁ ॥ ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥ ਹੈਤੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ॥

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਮੰਗਲ :

- (1) ੴ
- (2) ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
- (3) ੴ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹੈ ॥
- (4) ੴ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੈਹ ॥
- (5) ੴ ਹੁਕਮ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ ॥
- (6) ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ ॥

(7) ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹੇ ॥  
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹੇ ॥<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਵੀਪੂਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਵੀ ਨਹੀਂ ਪੂਜੀ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਇਸ ਚੌਥੇ ਹੋਏ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁਨਾਜ਼ਬ ਮਲੂਮ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦੇਵੀ ਬਾਰਤ ਕਰੀਏ ।"<sup>2</sup>

ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਫੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਦੇਹੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖੰਡਨ ਵਿਚ ਲਾਏ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਪੜਾਰੇ ਭਾਈਓ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦੇਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਕੇ ਜਿਤਨਾ ਧਨ ਆਪ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਲਹੂ ਪੀਣੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਤਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਪਤ੍ਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਅੱਜ ਘਰ ਘਰ ਦੇਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਔਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤਾਨ ਆਪ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕ੍ਰਿਤਗ ਅਰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹੁੰਦੀ । ਅਜੇ ਭੀ ਸਮਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਤਥਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਦ ਉਤਮ ਵਿਦਵਾਲਯ, ਖੋਲ੍ਹਕੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ) ਧਰਮਵਾਨ, ਬਲਵਾਨ, ਅਰ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ਦੇਵੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਦਵੀ ਸੰਤਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਆਸਰੇ ਘੋਰ ਕਲਿਕਾਲ ਨੂੰ ਸਤਯੁਗ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦੇਵੇ ।"<sup>3</sup>

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਉਤਮ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਯੁਕਤ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਨਮਤੀ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਤਾ ਝਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

### ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ

ਚੌਥੀ ਦੰਨਗੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਲ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਪਾਤਕ ਦੀ ਭੂਸਿਧਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਆਪ ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਕੇ ਦੇਖ ਕਰ ਅਸਚਰਯ ਹੋਗੇ ਔ ਪ੍ਰਸਨ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਿੰਦੂਓਂ ਸੇ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਬਾਰਤ ਕੇ ਲਿਖਨੇ ਕੀ ਕਯਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਥੀ

1. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਨਾ 595

2. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਨਾ 597

3. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਨਾ 197

ਕਿ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੋਂ,' ਔਰ ਅਗਰ ਐਸਾ ਲਿਖਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਥ ਹੀ ਯੇਹ ਕਹੀਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਾ ਕਿ ਹਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਂ, ਹਮ ਈਸਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਮ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਤਆਦਿ ? .....ਯੇਹ ਰਿਸਾਲਾ ਉਨ ਭਾਈਓਂ ਕੋ ਸੀਖਣਾ ਦੇਨੇ ਲੀਯੋ ਲਿਖਾ ਹੈ ਜਿਨ ਪਰ ਸਿੰਘ ਔਰ ਗਧੇ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਘਟਤਾ ਹੈ।"<sup>1</sup>

ਅੱਗੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਗਧੇ ਦੀ ਕਥਾ ਬਿਆਨੀ "ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖੱਲ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰੋਅਬ ਜਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸ ਕਲਗੀਧਰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਅਪਨ ਪੰਥ ਕੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀਆ ਕਿ "ਅੰ ਮੇਰੇ ਪਰਮਪੁਰਖੇ ਸਿੰਘੇ, ਮੇਨੇ ਤੁਮਾਰੇ ਕੋ ਗਧੇ ਸੇ ਭੇਸ ਮਾਤ੍ਰ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਨਹੀਂ ਬਨਾਯਾ ਕਿੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਮੇਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਜਾਯਾ ਹੈ।"<sup>2</sup>

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ 'ਸਿੰਘ ਰੂਪ' ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਮਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਉਪਗ੍ਰਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਥਨ ਵੇਖੋ :

"ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਮਾਲੂਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਯੋ ਕਿ ਪੁਰਾਨੇ ਅਨੰਨਯ ਸਿਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੋਂ ਕੋ ਪੂਜਨ ਵਿਸਯ ਕੈਸੇ ਖਯਾਲਤ ਰਖਤੇ ਥੇ, ਦਾਬਿਸਤਾਨ ਮਜ਼ਹਬਕੀ ਦੂਸਰੀ ਤਾਲੀਮ ਕੀ ਬਾਰਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮੇਂ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਔਰ ਭੈਰੋ ਨਾਮਕ ਸਿਖ ਕਾ ਸੰਬਾਦ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਰੁਬਰੂ ਹੁਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇਖੋ।"<sup>3</sup>

ਕਈ ਸ਼ੈਕਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੋਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਦੋਵੀ ਪੂਜਨ ਹੋਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"...ਰਚਨੇ ਵਾਲੇ ਕੋ ਮਾਨੋ ਔਰ ਰਚੀ ਹੁਈ ਵਸਤੂ ਕੋ ਬਜਾਯ ਉਸਕੇ ਹਾ ਮਾਨੋ, ਜਬ ਦੁਰਗਾ ਕੋ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਜੀ ਹੁਈ ਦੇਵੀ ਕੋ ਪੂਜਨੇ ਸੇ ਕਯਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਪਨੇ ਧਰਮ ਕੇ ਨਿਯਮ ਕੋ ਭੰਗ ਕਰਤੇ।"<sup>4</sup>

ਜਿਸ ਨਿਪੁਣਤਾ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਆਲਾਂ ਜੁਆਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੈਕੋ ਉਪਜਾਕੇ ਉਹਨਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਸਤਕਰਤਾ ਦੀ ਪਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਅਨਸਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਫੇਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ

1. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 1—2
2. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 8
3. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 26
4. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਪੰਨਾ 38

ਧਰਮ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

### ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿਖ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

“ਦੇਖੋ ਗੁਰਮਤ ਸੰਖੇਪੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਕੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

- (1) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੋਵੇ ਕਿਆ ਮਦ ਛੁਹੇ ਭਾਉ ਧਰੈ ॥

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ)

- (2) ਇਤ ਮਦ ਪੀਤੇ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ)

- (3) ਮਾਣਸ ਭਰਿਆ ਆਣਿਆ; ਮਾਣਸ ਭਰਿਆ ਆਇ।

ਜਿਤ ਪੀਤੇ ਮਤਿ ਦੂਰ ਹੋਇ, ਬਰਲ ਪਵੈ ਵਿਚ ਆਇ।

ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨਾ ਪਛਾਣਈ, ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ।

ਜਿਤ ਪੀਤੇ ਖਸਮ ਵਿਸਰੈ, ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ।

ਬੁਠਾ ਮਦ ਮੂਲ ਨ ਪੀਚਈ, ਜੇ ਕਾ ਪਾਰ ਵਸਾਇ।

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਸਚ ਮਦ ਪਾਈਐ, ਸਤਗੁਰੂ ਮਿਲੈ ਜਿਸ ਆਇ।

ਸਦਾ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਰੰਗ ਹਰੈ ਮਹਲੀ ਪਾਵੈ ਥਾਇ।

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ)

- (4) ਦਰਮਤਿ ਮਦ ਜੋ ਪੀਵਤੇ ਬਿਖਲੀ ਪਤ ਕਮਲੀ।

ਨਾਮ ਰਸਾਇਣ ਜੋ ਰਤੇ ਨਾਨਕ ਸਚ ਅਮਲੀ।

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ)

- (5) ਮਦ ਕਰ ਮੱਤ ਭਏ ਜੇ ਰਾਜਾ ਬੁਝ ਜਾਤ ਤਿਨ

ਰਾਜ ਸਮਾਜਾ।

(ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ)

- (6) ਅਮਲੀ ਨ ਅਮਲ ਤਜਤ ਜਜੈ ਧਿਕਾਰ ਕੀਏ,

ਦੇਖ ਦੁਖ ਲੋਗ ਬੇਦ ਸੁਨਤ ਛਕਤ ਹੈ।

(ਭਾਈ ਗੁਰੂ ਦਾਸ ਜੀ)



- (7) ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਹੋ ਦਰਵੇਸ਼ ! ਏਹ ਭੰਗ  
ਤੁਸੀਂ ਖਾਵਹੁ" ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ,  
" ਹੋ ਮੀਰ ਜੀ ! ਮੈਂ ਐਸੀ ਭੰਗ ਖਾਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਕਦੇ ਉਤਰਦੀ  
ਨਾਹੀ" ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਆ :—  
ਭਉ ਭੇਰਾ ਭਾਂਗ ਖਲੜੀ ਮੇਰਾ ਚੀਤ ।  
ਮੈਂ ਦੇਵਾਨਾ ਭਇਆ ਅਤੀਤ ॥

(ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ)

- (8) ਅਧਮ ਵਾਰੁਣੀ ਯਾਹਿ ਪੀਵਤ ਸੁਧ ਜਾਣਿ ।  
ਹੋਣਿ ਭੁਪ ਸਮ ਪਸੂ ਕੇ ਸੁਗਮ ਅਹੀ ਤਿਹ ਘਾਇ ।  
ਸੰਤ ! ਸੁਨੋ ਤਿਹ ਕੀ ਬਤੀਆਂ ਜਗ ਭੂਪਤਿ ਹੋਇ ਬਡੇ ਅਰਿ ਜੀਤੇ  
ਅੰਧ ਭਏ ਮਦਰਾ ਮਦ ਤੇ ਨਿਜਰਾਜ  
ਛਿਨਾਏ ਛਿਨੇ ਛਿਨ ਰੀਤੇ ।  
ਗਯਾਨ ਐ ਧਯਾਨ ਬਡੇ ਨਰ ਹੋਤ  
ਪਸੂ ਸਮ ਵਾਰੁਣੀ ਪੀਤੇ ॥

(ਗੁਰੂ ਵਿਲਾਸ, ਅਧਯਾਯ 19)

- (9) ਅਮਲ ਕੋਈ ਨਾ ਖਾਇ, ਏਹ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸੁਸਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ  
ਕਿਰਤ ਔਰ ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਫੇਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਔਰ ਬਦ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ  
ਦੋੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ)

- (10) ਪਰ ਨਾਰੀ ਜੂਆ ਅਸਤ ਮਦਰਾ ਜਾਨ  
ਪਾਂਚ ਐਬ ਯੋ ਜਗਤ ਮੋ ਤਜੇ ਸੁ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।

(ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦੋਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ)<sup>1</sup>

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :—

"ਮਨੂ ਜੀ ਸਰਾਬ ਦੇ ਵਿਸਯ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਗੁੜ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ, ਪੀਠੀ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਔਰ ਮਹੂਏ ਤੋਂ ਕੱਢੀ ਹੋਈ  
ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਾਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਛੱਕੀ ਔਰ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਯੇ ॥

(ਮਨੂ, ਅਧਯਾਯ ॥ ਸ਼ਲੋਕ 94)

"ਜੇ ਕੁੱਲ ਕੇ ਸਰਾਬ ਪੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਯਸਚਿਤ ਕਰਣ ਤੋਂ ਆਦਮੀ ਸੁੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ  
ਹੈ, ਪਰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜੇ ਸਰਾਬ ਪੀਏ, ਉਹ ਅੰਗ ਜੇਹੀ ਤਪੀ ਹੋਈ ਸਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਰ

1. ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 6

ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਪ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ॥”

(ਮਨੂ, ਅਧਯਾਯ, ॥ ਸਲੋਕ 90 ਅੰਕ 146)<sup>1</sup>

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਹਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੇ ਰੋਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਏਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸੇ, ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਸਮਝਦੇ ਸੇ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਯਥਾ :

ਸ਼ਰਾਬ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਸਖਰਾ ਹੈ, ਔਰ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਮਨਾਂ ਉਪਦ੍ਰਵ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕਾਰਣ ਧੋਖਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਾਨਾ ਔਰ ਅਕਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ॥”<sup>2</sup>

ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ :-

“ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਭੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਥਾ :

ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਪਰ ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਉਠਦੇ ਹਨ ਔਰ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਪੀਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਥੋਂ ਤਾਈਂ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਭੜਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਆਫਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਰੋਗੀ, ਸਿਤਾਰ, ਢੋਲਕ, ਤਬ੍ਰਾ, ਬਾਂਸਰੀ, ਅੰਰ ਸਰੋਦ ਹਨ, ਅਜੇਹੇ ਆਦਮੀ ਨਾ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੀ ਬਡਿਆਈ ਦਾ ਖਯਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਔਰ ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਪਰ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਰਾਬ ਕਰਕੇ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਔਰ ਗਰੀਬ ਪਯਾਸ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਰਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਵਧਾ ਲਈ ਹੈ, ਔਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੇ-ਹੱਦ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਆਨੰਦ ਲੁੱਟੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਏਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣਗੇ ॥”<sup>3</sup>

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਵੇਖੋ :

“ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਥਾ :

“ਹੋ ਖੁਦਾ ਪਰ ਇਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਓ ! ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੇ ਅਰ ਜੁਆ ਬੇਡਣੇ ਬਚੋ । ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਕੋਮ ਹਨ । ਔਰ ਏਨਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਹੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬੁਆਡੀ ਖੁਦਾ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਔਰ ਬੁਆਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ।

(ਕੁਰਾਨ, ਮਜਲ 7, ਪਾਰਾ 1)

1. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 7-8

2. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 8

3. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 9-10

ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਔਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਬਡੇ ਗੁਨਾਹ ਹਨ, ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝੋ ਹੋਏ ਲਾਭ ਨਾਲੋਂ ਪਾਪ ਬਹੁਤ ਵਧ ਕੇ ਹੈ ॥

(ਕੁਰਾਨ, ਮੰਜਲ 2, ਪਾਰਾ 3)

ਹਦੀਸ ਮਿਸਕਾਤ ਵਿਚ ਉਮਰ ਦੇ ਬੇਟੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

ਜੋ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਬਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ॥”

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੋਮਰ<sup>1</sup> ਅਤੇ ਹਾਫਜ਼ ਸਿਰਾਜੀ<sup>2</sup> ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

“ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਦਾ ਰੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਨਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿੱਛੇ ਤੇਤੀ, ਔਰ ਪੀਣ ਵਾਲੇ (ਹਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ) ਛਿਆਨਵੇਂ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ॥”

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਵੀ ਗਿਆਤਾ ਸਨ :

“ਯੂਨਾਨੀ ਹਕੀਮਾਂ ਦੀ ਰਾਯ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

“ਰਗਾਂ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਫੜੇ ਵਿੱਖ ਲਹੂ ਜਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਗਰ ਦਾ ਚਰਬੀ ਵਾਲਾ ਮਾਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੀ ਸੋਜਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਦੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮੋਟੇ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦਿਲ ਔਰ ਗੁਰਦਾ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ॥”<sup>4</sup>

ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅਰਬ ਦੇ ਗੁਣਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਨਾਉਂ “ਉਮਲ ਖਬਾਯਸ” ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ,”<sup>5</sup>

ਇਕ ਹਵਾਲਾ ‘ਤੁਜਕਬਾਬਰੀ’ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

“ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਔਰ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਤਨਯ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਤੁਜਕ ਬਾਬਰੀ)

1. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 11

2. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 12

3. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 14

4. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 14

ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਜੇਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਅਰ ਉਸ ਦੇ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਯਾ ਹੈ ।"<sup>1</sup>

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ, ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਟੁਕਾਂ, ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਤੱਤ ਕੱਢ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਖਾਨਾ ਖਰਾਬ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਰਤੰਡ ਜਾਂ ਭੂਸ਼ਣ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ, ਰਲਗੱਡ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤਦੇ ਬਲਕਿ ਸੱਤ ਜਾਂ ਤੱਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ।

---

1. ਸ਼ਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ ਪੰਨਾ 1

## ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ

1. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਧ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਲਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੋਲ ਵਿਚੋਂ ਕੰਮ ਦੇ ਦਾਣੇ ਲੱਭਣੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿਦਵਤਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਾਲਾ ਉਘੜਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਉਘੜੇ ਵੀ ਲੇਖ ਰਚਨਾ ਵਿਚ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਰੰਗ ਉਘੜਿਆ ਉਹ ਪਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਉਘੜਿਆ।

2. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਇਕ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਤੇ ਨਿਆਇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਦੇ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਨਹੋਣੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਸੀ ਲੀਹ ਤੋਰੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ, ਤਰਕ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਬਦ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਯੋਗ ਮੰਨੇ ਜਾਣ। ਨਿਰੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਜੋ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਆ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ ਵੀ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਡੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਦ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿਰਕੱਢ ਰਹੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।<sup>1</sup> ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਪੂਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਗਿ. ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਰਗੇ ਖੇਤਰ ਖਿਲਾਰ ਤੋਂ ਵਾੜਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਰਗਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਰਗਾ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ।

4. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇਸੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਲੋਪ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਮੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸੋਮੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁੱਕ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਮੇ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਮਿਆਰੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਸੂਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਚਨਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਆਰਾਂ, ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਬਣੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਕੂਲ ਬਣ ਕੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗਾਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਖਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਨਾ 3—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਨ 1956 ਅਤੇ ‘‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—(ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 401 ਤੋਂ 404

## ਪ੍ਰਸਤਕ-ਸੂਚੀ

1. ਨਾਟਕ ਭਾਵਰਥ ਦੀਪਕਾ	ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ	ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਜੰਨ 1888
2. ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ	" "	ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, ਜੰਨ 1897
3. ਸ਼ਰਥ ਨਿਸ਼ੇਧ	" "	ਮੁਢੀਦੇਆਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, ਅਪਰੈਲ, 1907
4. ਸੱਦ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ	" "	ਵਜ਼ੀਰੀ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਜੰਨ, 1901
5. ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ	" "	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970
6. ਗੁਰਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ	" "	ਸੁਦਰਸਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਾਲ ਬਜਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924
7. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ : ਮਹਾਨਕੋਸ਼	" "	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ
8. ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ	" "	ਮੰਨੇਜਰ 'ਸਤਿਜਗ' ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਜੰਨ 1966
9. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ	" "	ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਮੰਨੇਜਰ ਵਜ਼ੀਰੀ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੰਨ 1912
10. ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ	" "	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਜੰਨ, 1970
11. ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ	" "	ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੰਨ 1925
12. ਸਮਸਯਾ ਪੂਰਤੀ	" "	ਭਾਈ ਮਾਇਆ ਸਿੰਘ, ਮੰਨੇਜਰ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, ਪੋਹ ਜੰਨ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 430 1-
13. ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੌਰਾਣ	" "	ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਹਿਕ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਜੰਨ 1903
14. ਅਨੇਕਾਰਥ ਕੋਸ਼	" "	ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਸੁਦਰਸਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੰਨ 1923

15. ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੋਸ਼
  16. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਡੰਡ
  17. ਸਰਦਾਰ
  18. ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ
  19. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ
  20. ਪੰਜਾਬ-ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ
  21. ਤਵਾਰੀਖ ਨਾਭਾ
  22. ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ  
(ਤਵਾਰੀਖ ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
  23. ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੋ
  24. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ
  25. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ
- ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ
- " " "
- ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ
- ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ
- ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ
- ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
- ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ  
ਗੁਰਮੁਖ
- ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
- ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ
- ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
- ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ
- ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਹਾਲ  
ਬਜ਼ਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925
- ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਜੰਨ, 1962
- ਪੰਜਾਬ ਕਿੱਤਾਬ ਘਰ, ਜਲੰਧਰ, ਜੰਨ 1967.
- ਪਟਿਆਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੰਨ  
1965
- ਅਸ਼ੋਕ-ਪ੍ਰਸਤਕ-ਮਾਲਾ ਪਿੰਡ ਗੁਆਰਾ, ਤਹਿਸੀਲ  
ਮਲੋਰਕੋਟਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ, ਜੰਨ 1966.
- ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੰਨ 1962.
- ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੁੰਝ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਜ਼ਾਰ  
ਮਾਣੀ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- ਦਰਬਾਰ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
- ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ, ਇਲਾਕਾ ਤਿਹਾੜਾ, ਦਫਤਰ  
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ ਕਲਾਂ, ਤਹਿਸੀਲ  
ਜੀਰਾ ।
- ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,  
ਜੰਨ 1961
- ਕਵਿਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਵੱਲਭ, ਨਿਆਮਤਪੁਰੀ, ਜੰਨ  
1951.



26. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
27. ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ
28. ਕ੍ਰਿਕਿਆਂ ਬਾਰੇ
29. 'ਸਤਿਜੁਗ' ਬਸੰਤ ਅੰਕ
30. ਸਤਿਜੁਗ ਸੰਤ ਅੰਕ
31. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ
32. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ
33. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ
34. ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ
35. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ
36. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਧਿਐਨ
37. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ
38. ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੁਜ

### ਹਿੰਦੀ

੧. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਸੋਂ ਹਿੰਦੀ ਗਥ

(ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ)

—

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ

ਸੰਪ. ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਐਡੀਟਰ ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਔਕ-ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ,

ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ

ਸ.ਸ. ਪਦਮ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.

ਗਾਂਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਲਸ਼ਨ

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ.

ਐਮ.ਓ.ਐਲ.

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਸੰਨ 1963,  
ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਨ 1956.

ਨਾਹਰ ਭਵਨ ਸਮਾਣੀ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ,  
1956.

ਦਫਤਰ ਸਤਿਜੁਗ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ 10 ਮਾਘ,  
ਸੰਮਤ 1992.

ਦਫਤਰ ਸਤਿਜੁਗ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, 9 ਚੇਤਰ,  
ਸੰਮਤ 1996.

ਬਾਬੂ ਗਾਂਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸੰਨ 1891  
ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1955

ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਨ 1955

ਗਿਆਨੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਨ 1960.

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ, ਬਰਨਾਲਾ ਸੰਨ, 1961.

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਸੰਨ 1969.

ਗੁਲਸ਼ਨ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਿਜ਼, 24/3 ਵੈਸਟ ਪਟੋਲ  
ਨਗਰ ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, ਸੰਨ 1969

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ 555 ਐਲ ਮਾਡਲ  
ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1960

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :- ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ  
ਲਿਮਿਟਡ ਫਿਲਮੀ—6, ਜਨ 1969

1. The Patriot Prince  
by Sardar Munna Lal Singal  
Published by —Ved Parkash Puri, Doaba House, Books  
Market, Ludhiana 1961.
2. The Sikh Religion  
M. Macauliffe  
Published by—S. Chand and Co. Ram Nagar, New Delhi 1963
3. Punjab in Ferment in the beginning of the 20th Century  
by Shri Sri Ram Sarma.  
Published by—Punjabi University, Patiala.  
Department of Punjab Historical Studies, year 1966.
4. Advanced History of the Punjab.  
by G S. Chhabra  
Published by Ram Parkash Tandon, Ludhiana, year 1966
5. A History of the Sikhs, Vol. 2  
by Khushwant Singh, Princeton University Press, Princeton,  
New Jersey, U.S.A. : Year 1966.
6. Problems of Style  
by Middleton Murry  
Published by Geoffrey Gumberlege Oxford University Press,  
London, New York, Toronto, year 1952
7. Style; by; F.L. Lucas  
Published by F.L. Lucas Cassell and Co. Ltd. London year  
1956.
8. India under Curzen and after,  
by Lorat Frarer;  
Published by Sagar publications 72—Janpath, Ved Mansion,  
New Delhi.
9. History of the Punjab  
by; Syed Mohammed Latif.  
Published by Euraia publishing House, Pvt. Ltd. New Delhi-1  
(1964)
10. The Sikh Religion and Symposium  
Published by Sushil Gupta, for Sushil Gupta (India) Pvt. Ltd.  
35, Chittaranjan Ayenue, Calcutta—12 (1958)

ਮੁੱਲ : 9-75 ਪੈਸੇ